

יום הריגת גדליה בן אחיקם

יעקב מתלון

"תניא... צום השביעי - זה שלשה בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם. ומי הרגו - ישמעאל בן נתניה הרגו, ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלהינו. ואמאי קרי ליה שביעי - שביעי לחדשים" (ראש השנה יח:).

כתב הרמב"ם (הלכות תעניות פרק ה הלכה א-ב): "יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה... ואלו הן: יום שלישי בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם ונכבית גחלת ישראל הנשארה וסיבב להתם גלותן". ובספר הרוקח (הל' ראש השנה סי' רה) כתב: "אע"פ שנהרגו כמה צדיקים שאין אנו מתענין אלא על זה, כי כשהפקיד מלך בבל זה הצדיק - כששמעו שבו כל היהודים מכל המקומות אשר נדחו שם; כשנהרג - נפוצו כל היהודים הנקבצים אליו ואבדה שארית יהודה, כדכתיב בירמיה".

צום גדליה נקבע לתאריך ג' בתשרי. במקרא לא נתפרש התאריך המדויק שבו נרצח גדליה בן אחיקם, אלא רק שהיה זה בחודש תשרי. המאמר דן במועד הרצח המדויק לפי השיטות השונות, במקורותיהן ובראייתיהן. תוך כדי כך, מתבארת משמעותה של המילה 'חודש' במקרא.

ראשי פרקים

הפסוקים

שיטה א: הריגת גדליה אירעה ביום ג' בתשרי

שיטה ב: גדליה נהרג בראש השנה, ונרחתה התענית לאחרינו

שיטה שלפיה נרצח גדליה ביום ב' בתשרי

סדר עולם והתלמוד: ג' בתשרי

האם יש מקור קדום לשיטה שלפיה המעשה אירע בר"ה?

תירוצים לשיטת האומרים בראש השנה נהרג

למה לא קבעו את הצום ליום ב' בתשרי?

סיכום ואפשרות נוספת

הקושיה מדברי סדר עולם

דברי שאול: גדליה לא מת ביום הכאתו

הגעת שמונים אנשי השומרון ביום השני

הנוסח בסליחות לצום גדליה

האם בכל פעם שנאמר סתם 'בחדש' מדובר בראש חודש?

לאור פסוקים נוספים

מסקנה

השלכה אפשרית על השלמת הצום כשיש ברית מילה

סיכום

הפסוקים

הריגת גדליה בן אחיקם מוזכרת בנביאים בשני מקומות: בספר מלכים בקצרה, ובספר ירמיה בפרוט. לגבי מועד הרצח, במקורות הללו - ששניהם נכתבו בידי ירמיהו הנביא (ב"ב טו.) - נאמר שהיה הדבר "בחדש השביעי":

וַיְהִי בַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֵּא יִשְׁמַעֵאל בֶּן נְתַנְיָה בֶּן אֱלִישָׁמַע מְזַרַע הַמְּלוּכָה וְעֹשֶׂרָה אֲנָשִׁים אֹתוֹ וַיִּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ וַיָּמֹת וְאֵת הַיְהוּדִים וְאֵת הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ בַּמִּצְפָּה (מלכים"ב כה, כה).

וַיְהִי בַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֵּא יִשְׁמַעֵאל בֶּן נְתַנְיָה בֶּן אֱלִישָׁמַע מְזַרַע הַמְּלוּכָה וְרַבֵּי הַמְּלָךְ וְעֹשֶׂרָה אֲנָשִׁים אֹתוֹ אֶל גְּדַלְיָהוּ בֶּן אַחִיקָם הַמִּצְפָּה וַיֹּאכְלוּ שָׂם לֶחֶם יַחְדָּו בַּמִּצְפָּה. וַיִּקֶם יִשְׁמַעֵאל בֶּן נְתַנְיָה וְעֹשֶׂרָת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ וַיִּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ בֶּן אַחִיקָם בֶּן שָׁפָן בַּחֶרֶב וַיָּמֹת אֹתוֹ אֲשֶׁר הַפְּקִיד מֶלֶךְ בָּבֶל בְּאַרְצָּ. וְאֵת כָּל הַיְהוּדִים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ אֶת גְּדַלְיָהוּ בַּמִּצְפָּה וְאֵת הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר נִמְצְאוּ

שם את אנשי המלחמה הכה ישמעאל. ויהי ביום השני להמית את גדליהו ואיש לא ידע. ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'... ויהי כבואם אל תוף העיר וישחטם ישמעאל בן נתניה אל תוף הבור הוא והאנשים אשר אתו (ירמיה מא, א-ז).

ובזכריה (ח, יט) מוזכר הצום שנקבע בעקבות הרצח:

כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת צוּם הַרְבִּיעִי וְצוּם הַחֲמִישִׁי וְצוּם הַשְּׁבִיעִי וְצוּם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוּדָה לְשִׁשּׁוֹן וּלְשִׁמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֶמֶת וְהַשְּׁלוֹם אֶהְבּוּ (וע"ע שם ז, ה).

בפסוקים לא נזכר היום בחודש שבו אירע הרצח, ומצאנו דעות שונות בקביעת התאריך המדויק של הארוע.

שיטה א: הריגת גדליה אירעה ביום ג' בתשרי

צום גדליה קבוע בתאריך ג' בתשרי. מסתבר, אפוא, שזה היום שאירע בו הרצח, ולכן נקבע בו הצום.

ויש לברר, מניין שהרצח היה ביום ג'? הרי בפסוקים לא נתפרש דבר מלבד "בחודש השביעי"!

נראה שהדבר עבר במסורת מדור לדור. בתקופת גלות בבל נקבע הצום, ואחרי בניין בית שני הפך - עם שאר תעניות החורבן - לששון ולשמחה, כנבואת זכריה (ח, יט), וכך השתמר התאריך. וכן כתב מהרש"א בחידושי אגדות (ראש השנה יח): "צום השביעי זה ג' בתשרי כו'. שהיה בחדש השביעי מפורש בקרא בסוף ספר מלכים, גם בספר ירמיה; אבל שהיה בג' בו אינו מפורש שם בקרא, ואפשר שהיה קבלה בידם כן". וברשי"י שבעין יעקב (ר"ה יח): נכתב: "ג' בתשרי שבו נהרג - גמרא ולא קרא".

בספרי המקובלים מובא טעם להריגת גדליה ביום ג' בתשרי, על פי הסוד. וכך ציין בספר כף החיים (ארו"ח סי' תקמט אות ה): "אמנם בשער הכוונות דף צ"ב ע"ב בסופו (ח"ב עמ' רכט) כתב דבו ביום בג' בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם, ונתן טעם בסוד לזה" (עיין גם פרי עץ חיים שער ר"ה פרק ה; משנת חסידים לרבי עמנואל חי ריקי, מסכת ימי תשובה פ"א מש' ה-ז).

שיטה ב: גדליה נהרג בראש השנה, ונדרחתה התענית לאחריו

לגבי התאריך נאמר רק "בחודש השביעי", ולא צוין מספר הימים בחודש, ולכן יש מקום לומר שהכוונה לראש החודש. כמו שמצינו "בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים" (שמות יט, א), וידוע שהיה זה ראש החודש (עיין שבת פו:). וכמו בפסוקים "מחר חודש" (ש"א כ, יח), "חודש ושבת" (ישעיה א, יג), "מדוע את הולכת אליו היום לא חודש ולא שבת" (מ"ב ד, כג) ועוד, שבהם משמעותה של המילה 'חודש' היא ראש חודש, הנגזרת מחידוש הלבנה (עיין להלן).

בדרך זו פירשו **האבן עזרא** (זכריה ח, יח) ו**רד"ק** (ירמיה מא, א; זכריה ז, ה). ומבואר מדבריהם שהרצח אירע ביום א' בתשרי. כן כתב גם **רבנו ירוחם** (אדם נ"ח ח"ב), והובא דבריו בבית יוסף (או"ח ס"ס תקמט): "כתב רבינו ירוחם: שלשה בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם - אמרו כי בראש השנה נהרג ונדרחה תעניתו ליום חול" (ועיין להלן, שיש שהביאו בשם רבנו ירוחם שהרצח אירע ביום ב' בתשרי).

סעד לשיטה זו אפשר למצוא בתיאור של הסעודה הסמוכה לרצח (ירמיה שם, א). מסתבר שזו סעודת ראש חודש, כפי שמצינו בשאלו שעשה סעודה בר"ח (ש"א שם, כד, עיין שם), או סעודת החג, ראש השנה (עיין נחמיה ח, ז). וכן כתב בפירושו האשל למגילת תענית (רבי אברהם אליהו בורנשטיין [ירושלים ה'תרס"ח], פרק בתרא), ביחס לדברי הורד"ק: "נראה שמביא ראייה שדרך המלכים לעשות סעודה לשריהם ביום ר"ח כמו שאול, ולפיכך באו אל הלחם ישמעאל בן נתניה ואנשיו" (כיו"ב כתב בספר רנת יצחק לר' אברהם יצחק טורוצקין [ה'תשס"ג], ירמיה מא).

שיטה שלפיה נרצח גדליה ביום ב' בתשרי

שיטה שלישית, שמקורותיה עמומים, גורסת שגדליה נרצח ביום ב' בתשרי. כך הביא בשו"ת כנסת יחזקאל (סי' כג) בשם הטור. וכבר העירו שלא מצאנו זה בטור (הרב דוד יוסף, תורת המועדים ארבע תעניות ובין המצרים סי' א הערה ב; דברי יעקב לרב יעקב עדס על ר"ה שם, וכתב שם שנראה שכוונת הכנ"י לרבנו ירוחם המובא בבית יוסף, ע"ש).

שיטה זו מובאת גם בטורי אבן (ר"ה יח: ד"ה אלא שאני) בשם "מקצת מפרשים בשם הירושלמי". וגם על זה העירו (ערוך לנר ר"ה יח:; הרב דוד יוסף שם) שבירושלמי שלפנינו ליתא, ואדרבה, ע"פ הירושלמי אירע הרצח ביום ג' בתשרי (תעניות פ"ד ה"ה, עיין להלן).

בשו"ת שואל ומשיב לרבי יוסף שאול נתנון (תניינא חי"ב סי' פה) מיוחסת שיטה זו לרבנו ירוחם. וכך העיר שם: "ושם¹ כתוב בשם רבינו ירוחם שבשני נהרג. ובאמת רבינו ירוחם כתב סתם שבר"ה נהרג ודחו ליום חול". ובשו"ת שבסוף מפרשי הים (שכתב בעל שואל ומשיב עם גיסו, רבי מרדכי זאב איטינגא. נדפס בסוף ספר ים התלמוד לר' משה יהושע אורנשטיין, דף עה:)) כתבו שיטה זו בסתמא וכמקור לה הביאו את דברי רבנו ירוחם המובאים בבית יוסף. גם בספר ישועות יעקב (או"ח סי' תקנט ס"ק ה) הבין כך את דברי רבנו ירוחם, שכן הזכיר (פעמיים) את הטענה שגדליה נהרג ביום שני של ר"ה. ואף על פי שלא הזכיר את שם בעל השיטה הזו, ברור שהתכוון לרבנו ירוחם.² בדומה לכך, אבל מכיוון אחר, כתב רבי לוי יצחק שניאורסון, שכוונתו של רבנו ירוחם ליום השני של ראש השנה, שבזמן הבית היה יום חול ולא היתה בו תקיעת שופר (לקוטי לוי יצחק, אגרות קודש עמ' שו): "כי מה שאמר בר"י שנהרג בר"ה, אין הכוונה על יום א' דר"ה, רק על יום ב' דר"ה, שאצלנו אחר החורבן הוא יו"ט, ובזמן הבית הי' חול, ונדרחה התענית אצלנו אחר"כ ליום ג' שאצלנו אינו יו"ט". וכתב כן ליישב את דברי רבנו ירוחם עם דברי המקובלים (ועיין שם בדבריו, ובדברי קף החיים המובאים לעיל).

מקור אחד ברור לשיטה זו - **האברבנאל**, בפירושו לירמיה. אחרי רצח גדליה ואנשיו, ורצח האנשים הבאים מהשומרון למחרת (שם מא, ה), הגיע יוחנן בן קרח ועמו אנשי צבא ותפסו את הפיקוד על שארית הפליטה. הם פנו אל הנביא ירמיה כדי שיתפלל בעדם לה' ויאמר להם מה לעשות. ושם נאמר (שם מב, ז): "ויהי מקץ עשרת ימים ויהי דבר ה' אל ירמיהו". פשט הפסוק, לכאורה, הוא כפירוש המצודות: "ויהי מקץ - מעת ששאלו ממנו לחלות פני ה'". אבל האברבנאל (שם) כתב בזו הלשון:

1 לגבי המקור שאליו הוא מתייחס אני מסתפק. ייתכן שהכוונה לשו"ת מפרשי הים, שכתב הוא יחד עם גיסו, המוזכר במשפט שלפני כן (ומעט קשה הלשון "ושם כתוב" על מה שכתב הוא עצמו). וייתכן שכוונתו לטורי אבן, שהזכירו במשפט שלפני פניו, ואת "מקצת מפרשים בשם הירושלמי" שציטט הטו"א מזהה הוא עם רבנו ירוחם [ואולי כתב הטו"א בשם רי"ו] ונתחלף למדפיסים רי"ו בירו', ומשם נכתב בשם הירוש'; או שנכתב במקור ר' ירו' ובטעות פתחוהו 'ירושלמי'. ויותר נראית לי הדרך הראשונה.

2 דבריו שם נאמרו כלפי על הנפק"מ שיש לשיטה זו להלכה, לגבי השלמת הצום (עיין להלן, בסוף המאמר), והוא התייחס לדברי הט"ז בנושא. מי שדבריו צוטטו בהקשרם ההלכתי, והובאו גם בט"ז (מהעתקת הבית יוסף), הוא רבנו ירוחם. לכן ברור שכוונת בעל ישועות יעקב לדברי רבנו ירוחם.

ואני אחשוב שגדליה בן אחיקם מת בחודש השביעי ביום השני ממנו, כי ביום הראשון היה יום תרועה, וביום השני נהרג... והתפלל ירמיהו באותם עשרת ימי תשובה שבין ר"ה ליום הכפורים עליהם, ונתרצה השם לו ביום הצום. ולכן אמר 'מקץ עשרת ימים', רוצה לומר בסוף עשרת ימי תשובה, שהסוף הוא ביום הכפורים - אז בא דבר ה' אל ירמיהו, לא שיאמר שנתאחרה תשובתו עשרה ימים, אלא שניתנה לו בסוף עשרת הימים הנזכרים והנעשים בשנה ההיא, ותהיה התשובה אחרי התפלה יום או יומים, לא זמן עשרת ימים.³

אמנם הטעם שכתב אברבנאל ש"ביום הראשון היה יום תרועה" ולכן אין לומר שנהרג בו, אינו מבורר דיו. ואולי סבר כדעת האומרים שמצווה להתענות ביום ראש השנה, ולכן לא מסתבר שגדליה עשה אז סעודה (עיין אוצר הגאונים מס' ביצה סי' מז-מט, וע"ע שם סי' לט-מו; הגהות מיימוניות הל' שופר א, א; טור או"ח סי' תקצו ו"טז ס"ק א; שו"ת כנסת יחזקאל סי' כג; ועוד). ועדיין צ"ע.

סדר עולם והתלמוד: ג' בתשרי

לכאורה, פשט הגמ' (ר"ה יח:) שביום ג' בתשרי עצמו נהרג גדליה. כך מובא בבבלי: "צום השביעי - זה שלשה בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם. ומי הרגו - ישמעאל בן נתניה הרגו, ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלהינו. ואמאי קרי ליה שביעי - שביעי לחדשים". אמנם אפשר לדחוק ולומר שהמלים "שבו נהרג גדליה" מתייחסות לחודש ולא ליום, שכן הברייתא מונה את הצומות לפי הפסוק בזכריה (ח, יט) "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי". אבל הברייתא מופיעה במקומות נוספים, ושם הנוסח חד-משמעי. כך הנוסח בתוספתא (סוטה סוף פרק ו): "צום השביעי זה שלשה בתשרי, יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם". וכעין זה הנוסח בירושלמי (תעניות פ"ד ה"ה)⁴. ובפרק הנספח למגילת תענית (מאמר אחרון' או 'פרק ימי הצומות') נאמר: "בשלשה בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם בן שפן והיהודים אשר היו עמו במצפה".

3 הסבר זה מזכיר את דרשת חז"ל על הפסוק שנאמר בנבל הכרמלי (ש"א כה, לח) "ויהי כעשרת הימים ויגף ה' את נבל וימת", ובמסכת ראש השנה (יח). אמרו: "עשרה ימים מאי עבידתייהו... רב נחמן אמר רבה בר אבוח: אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים" (אבל עיין מהרש"א שם בח"א; ראה גם ריטב"א שנראה שגרס אחרת; וע"ע ערוך לנר שם).

4 אבל ראה בהמשך במה שהובא מספר עלי תמר לירושלמי שם (להלן הערה 6).

ובברייתא בסדר עולם רבה (פרק כו) נאמר כך: "בשלשה בתשרי אחר חורבן הבית נ"ב יום נהרג גדליה בן אחיקם בן שפן והיהודים אשר היו במצפה". כיצד? כתב רבי דוד גאנו בספרו צמח דוד (אלף רביעי שנת שלט), והובאו דבריו בספר סדר הדורות (סדר ימות עולם, שנת ג"א שלי"ט): "שהרי אמר הכתוב בירמיה סימן נ"ב (פס' יב-יג) בחודש החמישי בעשור לחודש וגו' וישרוף את בית ה'. א"כ נשאר כ' ימים מחדש אב, וכ"ט מאלול, ושלשה מתשרי - הרי נ"ב יום". בספר סדר הדורות ניתן גם סימן לדבר: גדליה בגימטריה נ"ב (וכן במגלה עמוקות ואתחנן אופן רכד).

מהמשך דברי הגמ' במסכת ראש השנה (יח-יט.) מוכח גם כן שגדליה נרצח ביום ג'. במסגרת דיון על תוקפה של מגילת תענית, דנים בציטוט מתוך המגילה (פרק ז) "בתלתא בתשרי בטילת אדכרתא מן שטריא", ומעמידים אותו בזמן שבית המקדש קיים, אז היו ימי הצומות - וביניהם ג' בתשרי - לששון ולשמחה על פי הוראת הנביא (זכריה ח, יט.) ומיד שואלים (ראש דף יט.): "תיפוק ליה דהוה ליה יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם!", והרי לנו מפורש שיום ג' הוא היום שבו נרצח גדליה. וממשיכים: "אמר רב: לא נצרכה אלא לאסור את (יום) שלפניו... ותיפוק ליה דהוה ליה (יום) שלפניו, ב' בתשרי) יום שלפני יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם!". ושוב מפורש שגדליה נרצח ביום ג'. זו, לכאורה, קושיה חזקה, שכן אין מדובר בעניין לשוני אלא באמירה ישירה וברורה שהרצח אירע ביום ג'.

ובמס' שבועות (כ: ובגדרים יב.) נאמר: "איזה איסר האמור בתורה? האומר הרי עלי שלא אוכל בשר ושלא אשתה יין כיום שמת בו אביו, כיום שמת בו פלוני, כיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם, כיום שראה ירושלים בחורבנה - אסור". לכאורה אין מדובר ביום ראש השנה, שהוא יום טוב ואין מתענים בו, ונמצא שלא התפיס בדבר הנדור ולא בדבר האסור (עיין שו"ת צפחית בדבש סי' ע). יצוין, שהברייתא הזאת מובאת בירושלמי (תחילת מסכת נדרים) ובתוספתא (נדרים פ"א ה"ד), ושם אין מוזכר "יום שנהרג בו גדליה".

האם יש מקור קדום לשיטה שלפיה המעשה אירע בר"ה?

מצאנו, אפוא, שלדעת הברייתא בסדר עולם, ולדעת הברייתא בתוספתא דסוטה המובאת בבבלי ובירושלמי, וכן הוא בנספח למגילת תענית, הרצח אירע ביום ג' בתשרי. כן משמע עוד מסוגיית הבבלי לגבי מגילת תענית ומן הברייתא במס' שבועות.

לאור הקושיות מסדר עולם ומן התלמוד, עלתה האפשרות שלדברי הראב"ע, הרד"ק ורבנו ירוחם יש מקור במדרשים. השערה זו מסייעת בלשונו של רבנו ירוחם - "אמרו כי ברה"ה נהרג". כן כתב בשו"ת ספר יהושע (סי' טו): "ובודאי ראו הם דבר זה במדרש או בירושלמי⁵, ובקשתי ולא מצאתי מקומו איו, כי הם כתבו וז"ל אמרו שנהרג ביום ר"ה, משמע שהוא מדרש חז"ל שנהרג ברה"ה". ואם כן, יש כאן מדרשות חלוקים בקביעת התאריך המדויק של הרצח (וכתב כן גם בפירוש האשל למגילת תענית, פרק בתרא). ובדומה לזה כתב בשו"ת צפחית בדבש (סי' ע):

ואנכי לא ידעתי מה מקום לתמיהה זו, שיש לומר דאגדות חלוקות ניהו, וכהנה רבות בדברי רז"ל כנודע, באופן דכיון דש"ס דילן סבר דבג' בתשרי נהרג - משום הכי פסיק ותני בשבועות (כ:): דהנודר לצום ביום שנהרג גדליה בן אחיקם אסור, ואה"נ דלדעת ההוא מארוז"ל הנודר ביום שנהרג גב"א אינו נאסר, שהרי נהרג ברה"ה, דהוי יו"ט דאין מתענין בו, ואדרבא כתיב ביה 'אכלו משמנים' (נחמיה ח, י). אלא דלא קי"ל כותיה נגד תלמוד דידן.

לאור זאת, יש מי שניסה למצוא 'כדמות ראייה' בירושלמי, ואפילו בבבלי, לשיטת האומרים שבראש השנה נרצח גדליה. בספר עלי תמר על הירושלמי (תעניות פ"ד ה"ה) מדייק משינוי הלשון בירושלמי ומציע מכאן סמך לדברי הרד"ק ורבנו ירוחם⁶. ובשו"ת ספר יהושע (סי' טו) התייחס לסוגיית הבבלי עצמה (רה"ה יט). וביקש להוכיח ממנה כדברי הרד"ק ורבנו ירוחם⁷. לשיטתם, כאמור, אגדות חלוקות הן בעניין

5 עיין עלי תמר לירושלמי תעניות פ"ד ה"ה, המובא בהערה הבאה.

6 חו לשונו (עמ' שפה): "...אולם בירושלמי כאן שינה הלשון מבשאר הצומות ואומר, צום השביעי זה ג' בתשרי יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם, ואינו אומר זה ג' בתשרי שבו נהרג וכו'. והיה אפשר לומר שמכאן יש סמך להרד"ק ור"י, שגדליה לא נהרג בג' בתשרי אלא הוא צום כיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם". נראה שלומד כן מעצם שינוי הלשון, ולא ממשמעותו.

7 בעל שו"ת ספר יהושע נשאל שם על הקושיה מהסוגיה במס' ר"ה. דבריו הובאו לעיל, ושם הוסיף: "ואעפ"כ לאהבת כבודו בדבר זה ליישב קושייתו זאת אמרתי לפלפל בדבריו הנחמדים שלא יאמר דבריו השלכתי וכו' לכן אמרתי לכאורה יש להוכיח נגמרא גופיה דנהרג ברה"ה והתענית נדחה ליום ג'". ראייתו מבוססת על שתי קושיות שהקשה בעל טורי אבן על הגמ' שם (רה"ה יט).

הגמ' שם שואלת על הצורך להזכיר במגילת תענית (פרק ז) את ג' בתשרי כיום שבו 'בטילת אדרכתא' - אוכרות השם בשטרות [1]: תיפוק ליה דהוה ליה - ג' בתשרי - יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם (ובזמן ביהמ"ק הפך לששון ולשמחה וכבר אסור בתענית מפני כך, ולמה הוצרך להזכירו עוד במגילת תענית כיו"ט של 'בטילת אדרכתא'?! ומשיב רב: לא נצרכה (הזכרתו במגילת תענית) אלא לאסור את שלפניו (ב' בתשרי) בתענית. ושואלים [2]: שלפניו נמי, תיפוק ליה דהוה ליה יום שלאחר ראש חודש! ומשיבים: ראש חודש דאורייתא, ודאורייתא לא בעי חיזוק. ומקשים עוד [3]: ותיפוק ליה דהוה ליה (יום שלפניו, ב' בתשרי) יום שלפני יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם (ומכוח זה אסור בתענית)! אמר רב אשי: גדליה בן אחיקם דברי קבלה הוא, ודברי קבלה כדברי תורה דמו. עד כאן מהלך הגמ'.

תאריך הרצח, ופשט סוגיית הבללי אכן מנוגד לשיטת הרד"ק ורבנו ירוחם. אבל יש שביקשו ליישב את שיטת ראב"ע, רד"ק ורבנו ירוחם, עם הנאמר בתלמוד.

תירוצים לשיטת האומרים בראש השנה נהרג

את הקושיה על רבנו ירוחם מן התלמודים הקשו אחרונים רבים, ובהם רבי אהרן אלפנדרי, בספרו **יד אהרן** (סי' תקמט). וכתב על זה:

ונראה לתרץ, דלעולם בר"ה נהרג, אבל כיון דקבלו עליהם לעשותו יום צום לעולם בג' בתשרי, משום שלא היו יכולים לעשותו ביום שנהרג משום שהיה ר"ה, וכיון דהם קבלו עליהם לעולם לעשותו בג' בתשרי - הוה ליה כיום שנהרג בו ממש. ומשום הכי פריך בגמ' 'ותיפוק ליה דהו"ל יום שנהרג גדליה בן אחיקם'...

וכן מוכרח, דעל מה שאמרו בגמ' 'ג' בתשרי שנהרג גדליה' כתב רי"ו שנהרג בר"ה...

אכן, המעיין בלשונו של רבנו ירוחם בפנים (אדם נ"ח ח"ב) עשוי להיות מופתע מהקושי הפנימי הכולט שבהם: "ג' בתשרי, שבו ביום נהרג גדליה בן אחיקם. אמרו כי בר"ה נהרג ונדחה תעניתו ליום חול". ברישא אמר שביום ג' בתשרי עצמו נהרג, והדר אמר בראש השנה נהרג?! מכאן מוכיח בעל יד אהרן את תירוצו - כיוון

על זה הקשה בספר טורי אבן שתי קושיות: א) מה הקושיה מכך שב' בתשרי הוא יום שאחר ר"ח [2]? הרי שנינו במשנה במס' תענית (טו): "כל הכתוב במגלת תענית... לפניו אסור, לאחריו מותר. רבי יוסי אומר: לפניו ולאחריו אסור", הרי שלדעת חכמים לאחריו מותר! ב) לקושייה האחרונה שם [3] 'ותיפוק ליה דהוה ליה יום שלפני יום שנהרג בו גדליה', למה הקשינו זאת רק בסוף, ולא מיד כשתירץ רב' לא נצרכה אלא לאסור יום שלפניו? הרי קושיה זו היא המשך ישיר וענייני של קושיית הגמ' בתחילה 'ותיפוק ליה דהוה ליה יום שנהרג בו גדליה', וגם חוקה יותר מאשר 'ותיפוק ליה דהו"ל יום שלאחר ר"ח'!

מחמת קושיות הטר"א - הסביר בשו"ת ספר יהושע - על כרחנו יש לומר כי המקשה הניח שהרצח אירע ביום א' בתשרי, והצום גדליה נדחה ליום ג' מפני שסבירא לן כרבי יוסי, שכל הכתוב במגילת תענית לאחריו אסור, ולפיכך אין לקבוע את התענית ביום ב', למחרת ראש חודש. לכן, כשאמר רב' לא נצרכה אלא לאסור יום שלפניו (ב' בתשרי), נועץ המקשה [2]: 'ותיפוק ליה דהו"ל יום שלאחר ר"ח', שהרי הניח שסבירא לן כרבי יוסי, שלאחריו אסור. בזה תורצו שתי הקושיות של הטר"א, וכמו כן ראינו כי ברור היה לגמ' שהצום נדחה, ולא שהרצח אירע ביום ג' עצמו. מכאן, המשך בשו"ת ספר יהושע והסביר את המשך המהלך בגמ': על הקושיה 'ותיפוק ליה דהו"ל יום שלאחר ר"ח' משיבים: ראש חדש דאורייתא, ודאורייתא לא בעי חיזוק, וא"צ לאסור יום שלאחריו; ואם כן היה טעם אחר לדחיית הצום ליום ג', ולא מחמת שיום ב' הוא למחרת ר"ח (ע"ש, ועיין בגוף המאמר דיון בנושא). כאן מקשים [3]: 'ותיפוק ליה דהוה ליה (ב' בתשרי) יום שלפני יום שנהרג בו גדליה! ועל זה ענה רב אשי: גדליה בן אחיקם דברי קבלה הוא, ודברי קבלה כדברי תורה דמו ואין צריכים חיזוק.

שנקבע הצום ליום ג' נחשב הדבר כאילו הוא עצמו יום שנהרג בו גדליה. בכל המקומות שבהם מוזכר ג' בתשרי כיום שנהרג בו גדליה אין הכוונה למאורע ההיסטורי של רצח גדליה אלא לצום שנקבע ביום זה בעקבות אותו מאורע. דבריו של יד אהרן הם הבסיס לכל ההסברים האחרים של האחרונים שדנו ופלפלו בסוגיה, ואשר דבריהם מובאים להלן (עיין מטה יהודה א"ח תקמט ועוד).

למה לא קבעו את הצום ליום ב' בתשרי?

בספר שונה הלכות (אמשטרדם ה'תקכ"ב, דף נו.) הקשה בשם מורו: למה לא נקבע הצום ביום ב' בתשרי? אלו דבריו:

ואף אם נדחוק עצמינו לומר דכיון דתקנו להתענות בו הוה כאילו נהרג - עם כל זה ר"ה אינו כי אם יום אחד, וא"כ אם נהרג גדליה ביום ר"ה ודאי דבמוצאי ר"ה היו מתענין, דאנן דעבדינן שני ימים טובים - היינו מפני התקנה שנתקנה בבית שני, שאם יבואו עדים מהמנחה ולמעלה שיהיו נוהגים אותו היום קדש ולמחר קדש (ר"ה פ"ד מ"ד)⁸, אבל קודם הבית השני אין ספק שלא היו עושים אלא יום אחד, וכן נראה בהדיא ממאי דפריך 'ותיפוק ליה דהוי ליה יום שלאחר ר"ה'... והיא קושיא עצומה.

לקושיה זו נאמרו מספר תירוצים.

בפשטות, יש לומר כן: בגולה, תמיד היו עושים את ראש השנה (ושאר ימים טובים) יומיים, מחמת הספק. שהרי לא ידעו אם באו עדים ביום ל' של אלול ונתקדש החודש וממילא היום ראש השנה, או שלא נתקדש החודש וראש השנה הוא למחרת, ביום ל"א של אלול. זו שיטת התוספות (ר"ה יח. ד"ה ועל אלול)⁹.

8 "בראשונה היו מקבלין עדות החדש כל היום. פעם אחת נשתהו העדים מלבוא ונתקלקלו הלויים בשיר, התקינו שלא יהו מקבלין אלא עד המנחה, ואם באו עדים מן המנחה ולמעלה - נוהגין אותו היום קדש ולמחר קדש". לפי פירוש רש"י ורבנו עובדיה מברטנורא, מדובר במשנה זו בראש חודש תשרי - יום טוב של ראש השנה (ועיין במאמרו של ר' אבנר גולדמן, "ראש השנה - יום אחד או יומיים?", יודעי בינה ה, מרחשון ה'תשע"א, עמ' 76-83).

9 מדברי רש"י שם משמע שחולק וסובר שהלכו בני הגולה אחר רוב שנים ועשו ראש השנה ביום שלושים באלול בלבד, שהולכים אחר רוב שנים, שבהן אלול חסר. לענייננו, שיטה זו תודקק לאחד התירוצים האחרים שנאמרו בסוגיה. אמנם יש מן האחרונים שכתבו, בניגוד להבנה הפשוטה בדבריו, שאין כוונת רש"י שעשו יום אחד בלבד. הר"ש (ר"ה יח. על התוס') כתב: "ואולי יש לומר דכוונת רש"י על עיקר ר"ה דאינו אלא יום הראשון, דבשני מקלינן לענין מת ולמיכחל עינא לנהרדעי בביצה (כב.)", ע"ש ושכן משמע קצת מן התירו"ט.

על פי זה יש להעיר על קושיית שונה הלכות, שלכאורה ספיקא דימא זה שייך גם בזמן שאין בית המקדש קיים, וגם קודם בית שני עשו יומיים ראש השנה מספק¹⁰, ומנו את ימי חודש תשרי מן היום הראשון, מפני שבדרך כלל אלול חסר. מכאן נראה שקביעת הצום (והיו"ט, כשנבנה בית שני) ביום ג' בתשרי היא מפני אלו העושים את ראש השנה יומיים (א' וב' בתשרי בד"כ, שאלול חסר), מחמת ספיקא דימא, וכדי לקבוע תאריך אחד לצום בכל מקום.

כך כתב בשו"ת **ספר יהושע** (תשובה טו) וזו לשונו: "ובאמת דלמסקנה עלה על דעתי שנדחה הצום ליום ג' מחמת שהיה ר"ה שני ימים לכל העולם, רק אצל ב"ד היה הדבר ידוע". וכן הציע ליישב הרב יעקב עדס בספר **דברי יעקב** (ר"ה יח:), ענף ב, עין שם).

גם **במנחת חינוך** כתב כן (מצווה שא, ע"ש). יצוין שנקודת המוצא שלו מעט שונה. לשיטתו, לארבעת הצומות מדברי קבלה לא נקבע בתחילה יום מיוחד בחודש, אלא חיוב על כל אחד להתענות באחד מימי החודש (בחדשי תמוז, אב, תשרי וטבת), באיזה יום שירצה. מאוחר יותר נקבע יום מסוים, שיתענו כל ישראל ביחד, ואז קבעוהו ביום ג', בהתחשב באלו העושים ראש השנה יומיים.

ובספר **יד דוד** (לרבי יוסף דוד זינצהיים. ח"ב, ר"ה יט.) תירץ כך: "ואפשר לומר דוודאי באותו שנה שנהרג היה אלול מעובר, ובני בבל לא ידעו, ועשו שני ימים ר"ה. וכשידעו ונשמע להם, והם היו מונין ליום ראשון - א"כ המעשה אירע לפי חשבונם בב' בתשרי, ולפי שהיה אותו שנה יו"ט שלהם קבעוהו לג'".

דהיינו, בני בבל - הרחוקים ממקום הוועד שבו מקדשים את החודש - היו עושים ראש השנה יומיים, כאמור, והם שני הימים שאחרי כ"ט באלול (עיין לעיל), ומונים

והחזון איש כתב בזו הלשון (ארי"ח סי' קמא סוף אות ו'): "אין כונת רש"י ז"ל שבני גולה הולכין אחר רוב שנים ואין עושין ר"ה רק יום אחד, דודאי עושין ב' ימים ר"ה כמבואר בסוגיא דביצה ה' ו' וש"מ, אלא נראה דכונת רש"י לענין יוה"כ דעושין רק יום אחד והולכין אחר רוב שנים".

10 ויש להזכיר את דברי הירושלמי (עירובין פ"ג ה"ט) שהמנהג לעשות יומיים ר"ה הוא קדום - "מודין חכמים לרבי יודה שבני ימים טובים של ראש השנה שהן **מתקנת נביאים הראשונים**".

וכנגד מה שהוכיח שונה הלכות "וכן נראה בהדיא ממאי דפריך 'יתיפוק ליה דהוי ליה יום שלאחר ר"ה, ולא אמר 'יתיפוק ליה דהוה ליה יום טוב שני של ר"ה'", יש להביא את דברי הריטב"א שם ח"ל: "ופרכינן: שלפניו תיפוק ליה משום דהוה ליה יום שלאחר ראש חודש. ונראה דהוא הדין דהוה מצי פריך 'יתיפוק ליה דהוה ליה שני של ראש השנה בגבולין', אלא דאם כן מצי פריך שלא נצרכה אלא לירושלים ולבית הועד שעושין יום אחר".

את ימי החודש מן היום הראשון. באותה שנה עיברו בית דין את אלול ונדחה ראש השנה ליום השלושים ואחד של אלול. בבבל עשו יומיים כתמיד, ומנו מהיום הראשון. נמצא שלפי מניין בני בבל שני ימי ראש השנה היו א' וב' בתשרי, אך באמת היו אלו ל' באלול וא' בתשרי. הרצח היה ביום ב' דראש השנה של בני בבל (הנמנה אצלם כיום ב' בתשרי), שהוא א' בתשרי בבית הדין שבארץ ישראל. ברוב השנים ב' בתשרי אצל בני בבל הוא היום השני של ר"ה, ולכן דחו את הצום למחרתו, ג' בתשרי¹¹.

בשו"ת **התעוררות תשובה** (ח"א סי' קב), בהסברו הראשון, כתב לסברת האומרים שגדליה נהרג בר"ה: "ואולי כיון שלפעמים עיברו לאלול קבעוה תמיד ביום ג' תשרי, שהוא מיום ל' אלול ג' תשרי, שנהגו בו (ביום ל' באלול) תמיד קודש".

הסבר הדבר: לפעמים היו עושים ראש השנה יומיים גם במקום הוועד (בית הדין), והוא - כשלא באו עדים ביום ל' של אלול, וממילא התעבר החודש, ונקבע ראש השנה ביום ל"א של אלול. ביום ל' של אלול היו נוהגים קודש ונמנעים ממלאכה מפאת הספק, שמא יבואו עדים ויתקדש החודש, והיום - יום ל' - הוא ראש השנה (ראה רמב"ם הל' קידוש החדש פ"ה ה"ח). במקרה כזה נהגו ראש השנה יומיים, ל' ול"א של אלול. את צום גדליה קבעו תמיד ליום שאחרי שני ימי ר"ה אלו (ל"ב של אלול). אמנם בחודש מעובר נמנים ימי החודש הבא מן היום השני, שהוא ל"א של החודש הקודם, אך מצאנו שלעניינים מסוימים מונים מן היום הראשון (תוס' ר"ה יט: ד"ה מימות, והשווה לדברי הר"ן נדרים ס: ד"ה ומהא שמעינן, ולדברי הרשב"א בשו"ת ח"ג סי' ו). כך נראית כוונתו.

ובספר **שונה הלכות** (שם) תירץ, שקודם בית שני אכן התענו ביום ב' בתשרי. אבל כשנבנה הבית ונהפך יום זה לששון ולשמחה, לפעמים היו עושים ראש השנה יום

11 והקשה שם בעל יד דוד על עצמו:

אלא שעדיין יש לדקדק, דהרי באותו זמן לא היו כלל ישראל בא"י, כמי"ש הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (מצווה קנג), כי נ"ב שנה א"י חרבה היתה, כדאיתא בשבת (קמה:), ובל' ספק בבבל היו מקדשים ע"פ הראיה החרש והמסגר שהיו סמוכין, כמי"ש הרמב"ם (עין ספר המצוות מצווה קנג)... וא"כ היו יכולין לעשותו בבבל בבי' לעולם, כי תמיד ב' בתשרי הוא להם חול! וצ"ל שתיכף לשמיעתם שנהרג גדליה ועדיין לא ידעו כי ישראל נדרו הלכו למצרים כדאיתא בירמיה, והיו חושבים (גולי בבל) כי ישארו ישראל בא"י ויקדשו שם חדשים והם צריכים תמיד לעשות שני ימים, כי בוודאי לא היו אז שלוחים יוצאים. לפיכך קבעוה בג'. וגם אח"כ, שהיו מקדשים חדשים בבבל - תקנה ראשונה לא וזה ממקומה.

אחד בלבד - כשבאו עדים ונתקדש החודש ביום ל' של אלול, ופעמים רבות היו עושים שני ימים, שאם לא באו עדים ביום ל' - היו עושים אותו היום קודש ולמחר קודש (עי' משנה ר"ה שם, בבלי ביצה ה-ו., והל' קידוש החדש לרמב"ם פ"ה). כשהיה ר"ה יום אחד בלבד היו עושים את יום ב' יום טוב תחת צום גדליה, אך כשהיה שני ימים - לא היה ניכר יום ב' כיום שמחה וששון תחת צום גדליה, כיוון שהיה זה יום טוב שני של ראש השנה¹². לכן דחו את יום גדליה וקבעוהו ליום ג' בתשרי. ועל כן, לאחר החורבן - שאנו עושים שני ימים - נשארה התענית ביום ג'¹³.¹⁴

ובדומה לזה כתב בשו"ת התעוררות תשובה בהסברו השני: עיקר חיוב התענית נקבע ליום שלאחר ר"ה. מדבריו נראה, כי בתחילה, ובמקום הוועד, שעשו ראש השנה יום אחד - היו עושים את הצום למחרת ר"ה, ביום ב' בתשרי. אבל היכן שעשו יומיים ר"ה, ואף בארץ ישראל כשעשו בה יומיים - נקבע הצום אחריהם, ביום ג'¹⁵.

12 יש לעיין, שבמקרה שבאו עדים מן המנחה ולמעלה ולא קיבלו אותם ע"פ התקנה, ועשו את יום שלושים קודש וגם את יום ל"א (משנה ר"ה שם), לכאורה היו מונים את ימי חודש תשרי מן היום השני (ל"א של אלול), שכן חודש אלול היה מעובר. וא"כ יום ב' בתשרי היה יום חול, ולמה לא יכלו לקבוע בו את היי"ט של גדליה? כיו"ב הקשה בפירוש האשל למג"ת. ונראה ששונה הלכות הולך בזה כשיטת הצ"ח (פסחים מז. וביצה ו.), צפנת פענח (הל' יו"ט פ"א הל' כב) ומנחת חינוך (מצווה ד) בדעת הרמב"ם (דאית ליה קידוש החדש למפרע, הל' קדח"ח פ"ג הט"ו-טז), שבמקרה כזה היו מונים מהיום הראשון, וכמו שאפשר ללמוד מרש"י במנחת ק: ד"ה שני ימים; וע"ע תוס' שם ורש"י בפסחים מז. ד"ה שני ימים).

13 בעל שונה הלכות ביסס גם הוא את תירוצו על דיוק בלשונו של רבנו ירוחם: "ובהכי מדוייקים דברי ר"י, שנקט בל' שניא (בלשון משונה) 'ודחהו ליום חול' ולא נקט 'ונדחה ליום ג'', להורות נתן כל האמור, שתמיד נדחה ליום חול, דקודם בית שני דחו אותו ליום המחרת שהיה חול, ובבית שני - דיום שני לפעמים קודש - דחו אותו ליום ג' שהוא חול".

ואת לשון הגמ' 'ותיפוק ליה דהוה ליה יום שנהרג גדליה' הסביר בעל שונה הלכות כפי שתירץ בספר יד אהרן: "כיון שהאזהרה לאותו יום - הו"ל כאילו אותו יום בעצמו נהרג".

14 כנגד זאת ראוי לעיין, שלרב עמרם אבורביע, בעל ספר נתיבי עם, פשוט שדווקא שבזמן הבית ראוי לעשות את היי"ט ביום ב' בתשרי, ורק מפני שהצום נקבע ביום ג' עשו את היי"ט בזמן הבית ביום ג', הדיפוך מהנחתו של בעל שונה הלכות. זו לשונו (נתיבי עם, אר"ח סי' תקמט), אחרי שהקשה את הקושיה מן הסוגיה במס' ר"ה: "...ואם איתא לדר"י - והלא טעמא מאי דחאוהו ליום חול, משום שלא להתענות ביי"ט, וזה שייך דוקא בזמן שאין בית, דבזמן הבית נוחא טפי לעשותו בזמנו, כיון שנהפך לששון ושמחה! ואולי י"ל כיון דמעיקרא כאשר תקנו לצום היה הבית חרב והוכרחו לדחותו לג' בו - גם בזמן שבנו הבית ונהפך ליי"ט קבעוהו ביום שהורגלו לצום בו מקדמת דנא". עכ"ל. ופשוט לבעל נתיבי עם שאת הצום אין לעשות ביום ב' אלא ביום ג', ונראה שזהו מפני יו"ט שני של ר"ה, וסבור כתירוץ הראשון לעיל (וכדברי שו"ת ספר יהושע ומנחת חינוך), או שסובר כהנצ"ב (עיין להלן).

15 כך משמע מדבריו שם. יש לציין, שבסופו של דבר הוא מסיק שם שדעת רבנו ירוחם דחיה מכוח סוגיית הגמ' הנ"ל במס' ר"ה (יט.).

בשורת **כנסת יחזקאל** (סי' כג, ע"ש) כתב להביא מן הגמ' בר"ה (שם) ראייה לדעת האומרים שמצווה להתענות בראש השנה. לענייננו, מסביר שם, שכשבאו לקבוע את הצום לא רצו לקבעו ביום ב', מפני שעתיד הוא להפוך לששון ולשמחה כשיבנה בית המקדש (השני), ולפעמים יהיה ראש השנה שני ימים, א' וב' בתשרי, וכיוון שמצווה להתענות בראש השנה לא יוכלו לקיים יום-טוב ביום ב' (אמנם עיין שו"ת מפרשי הים, נדפס בטוף ספר ים התלמוד, דף עה:).

הנצי"ב, בחידושו **לש"ס** (מרומי שדה ר"ה יח: ובהעמק שאלה כי תבוא שאילתא קנח), ביאר באופן שונה. לדבריו, בזמן גלות בבל היו נוהגים לצום צום גדליה לילה ויום, כמו תשעה באב (ע"ש שלומד כן מהפסוקים). כיוון שאי אפשר להפסיק בסעודה מפקדת במועד מבעוד יום, מחמת כבוד המועד, לא יכלו לקבעו בב' בתשרי, ומלכתחילה קבעוהו ביום ג' בתשרי (אך מאז התחילו לעשות ר"ה יומיים לא יכלו להפסיק בו מבעוד יום, ועשאוהו כשאר צומות, שהם מן הבוקר עד הערב). בדומה לכך כתב בשו"ת **שיח יצחק** (סי' רמו).

ויש מי שכתב שיום ב' בתשרי בשנת הריגתו של גדליה חל בשבת, ולכן נדחה הצום ליום ג' ונקבע בו (דעת "מקצת מפרשים בשם הירושלמי" שמובאת בטורי אבן לר"ה יח: וראה לעיל בשיטת האומרים שביום ב' נהרג). בעל טורי אבן הקשה על כך, ששנינו שהבית נחרב במוצאי שבת (ערכין יא:), והיא ברייתא בסדר עולם פרק ל). אם ט' באב חל במוצאי שבת, אין אף אפשרות שיום ב' בתשרי שלאחריו יחול בשבת. ותיירך, שיתכן שדעה זו סוברת שגדליה נהרג למעלה משנה אחרי החורבן, ולא מיד אחריו (ודלא בסדר עולם).

ואולי אפשר לומר, שגם דעה זו מסכימה שגדליה נהרג בר"ה מיד אחרי החורבן, אלא שיום ב' **בשנה הבאה**, שבה אמורים לצום לראשונה, חל בשבת, וכיוון שבשנה הראשונה של הצום נדחה הצום ליום ג' - קבעוהו ביום זה לדורות.

ובפירוש **האשל** למגילת תענית (חלק ה'למיסבר', פרק בתרא) כתב: "מיהו י"ל דמשו"ה נקבע ליום ג' בתשרי, דאע"ג דנהרג בר"ח - מ"מ גם ביום השני איש לא ידע, כמ"ש שם בהדיא (ירמיה מא. ד), וא"כ בשנה ראשונה התענו ביום השמועה בשלישי בתשרי, וכה"ג איתא בר"ה שם דעשו יום השמועה כיום שריפה, ולפיכך קבעו גם לדורות בשלישי".

תירוץ נוסף שאפשר להעלות כאן הוא על פי המשנה במסכת תענית (ד, ג): "ואנשי המעמד היו מתענין ארבעה ימים בשבוע, מיום שני ועד יום חמישי. ולא היו מתענין ערב שבת, מפני כבוד השבת; ולא באחד בשבת, כדי שלא יצאו ממנוחה ועונג ליגיעה ותענית וימותו". וכתב הרמב"ם (הלכות כלי המקדש פ"ו ה"ג): "ובאחד בשבת אינם מתענים, כדי שלא יצאו מעונג שבת לצום". אף כאן יש לומר שכדי שלא ייצאו מיום טוב של ראש השנה לצום דחאוהו ליום ג' (עיין קהלות יעקב ר"ה סי' יח, שהציע תירוץ זה כנגד קושיית התוס' בנידון אחר).

אלא שקשה להסתמך על משפט זה, שכבר כתב התוי"ט: "ובמשניות בנוסחאות דקניות ל"ג מן ואנשי מעמד עד וימותו", וכן מוכח מן התלמוד (כו:), ששואל: "באחד בשבת מאי טעמא לא?", ומוכח להדיא שמשפט ההסבר הנ"ל לא היה לפנייהם בגרסת המשנה; וכן כתב בדקדוקי סופרים (עיין שם). ובגמ' נאמרו שלוש תשובות, ואף אחת מהן אינה מתאימה לענייננו (מוצאי ראש השנה): "אמר רבי יוחנן: מפני הנוצרים (רשי: שעושים אותו יום טוב שלהם). רבי שמואל בר נחמני אמר: מפני שהוא שלישי ליצירה (ראדם נברא ביום ששי, ובכל יום שלישי הוי חלוש, כדכתיב [בראשית לד, כה] ויהי ביום השלישי בהיותם כואבים). ריש לקיש אמר: מפני נשמה יתירה (שנטולין אותה ממנו והוי חלש)".

סיכום ואפשרות נוספת

לגבי לשון התלמוד, שממנה משמע שהרצח אירע ביום ג', תירצו האחרונים שכיוון שנקבע הצום ביום ג' - מתייחסים לכך כאילו ביום זה בעצמו נהרג (יד אהרן, שונה הלכות ועוד).

למה לא נקבע הצום ביום ב' בתשרי?

א. מתוך התחשבות במקומות העושים ראש השנה יומיים (מנחת חינוך, ספר יהושע, דברי יעקב).

ב. באותה שנה אלול היה מעובר ובני בבל לא ידעו. לחשבונם אירע הרצח בב' בתשרי, ומפני שהיה יו"ט שני דר"ה בגולה, דחו את הצום ליום ג' (יד דוד).

ג. לפעמים אלול מעובר ועושים ר"ה יומיים גם במקום הוועד, לכן נקבע הצום תמיד ליום השלישי (התעוררות תשובה 1).

ד. בתחילה אכן נקבע בב' בתשרי, וכשנבנה הבית ולפעמים נעשה יום ב' קודש קבעוהו ליום ג' (שונה הלכות).

- ה. זמנו - למחרת ר"ה. כשעשו ר"ה יום אחד היה הצום בב' בתשרי, ובמקומות ובזמנים שעשו יומיים עשאוהו בג' (התעוררות תשובה ה).
 ו. מצווה להתענות בראש השנה, וכשיהפוך צום גדליה ליום טוב לא יוכלו לחגוג כשיהיה יומיים ר"ה (כנסת יחזקאל).
 ז. כדי שיוכלו להפסיק מלאכול מבעוד יום, ואי אפשר להפסיק בר"ה מפני כבוד המועד (הנצי"ב, שיח יצחק).
 ח. ב' בתשרי חל באותה שנה בשבת, וקבעוהו בג' (ע"פ שיטה המובאת בטורי אבן).
 ט. לא נודע על הריגת גדליה עד יום ב', וא"כ התענו בראשונה ביום ג', ואז קבעוהו לדרור (האשל למג"ת).
 י. כדי שלא ייצאו מעונג יום טוב לצום.

אפשר להציע טעם נוסף שבגללו לא קבעו את הצום ביום ב' בתשרי, והוא דברי הירושלמי במס' ע"ז (פ"א סוף ה"א), משום "בריה דמועדא", כלומר - היום שלמחרת החג, שהיו עושים בו סעודה מיוחדת¹⁶. הירושלמי שם מבאר בכך את דעת רבי ישמעאל (שם במשנה ריש ע"ז), שגם אחרי אידיהן של גוים אסור לשאת ולתת עמם - שכיוון שעושים שמחה ב"בריה דמועדא" הרי הוא שייך ליום אידם ונחשב כמוהו. הירושלמי מביא סיוע להסבר זה מהפסוק (נחמיה ט, א) "וביום עשרים וארבעה לחדש הזה (תשרי) נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם": "ולמה לא אמר בעשרים ושלשה? - משום בריה דמועדא" (ועיין שם). מפני סעודת אסרו חג לא התכנסו לצום ביום כ"ג בתשרי אלא רק אחריו.

ואם כן יש לומר שאף כאן לא קבעו את הצום ליום ב' בתשרי מפני שהוא למחרת ראש השנה, ונהגו לשמוח בו ולעשות סעודה¹⁷.

16 פני משה שם פירש "בריה" לשון סעודה. והאגור בהלכות יו"ט (סי' תרסה) פירש "בריה דמועדא" - בנו של המועד.

17 אמנם יש להעיר כי למסקנת החיד"א בברכי יוסף (או"ח סי' תצד ס"ק ד), דברי הירושלמי הללו נתונים במחלוקת, וכנגדם ברייתא (כתב כן בביאור דברי תוס' ר"ה יט: ד"ה מימות, ע"ש, ועיין גם יפה עיניים שם). יש עוד לציין כי קיים בפוסקים דיון בשאלה האם ראש השנה נקרא חג ויש לו אסרו חג. בספר משחא דרבותא (או"ח סי' תרא, דף נח:) כתב שר"ה אינו נקרא חג, ובשו"ת מעשה אברהם (או"ח סי' מז) השיג עליו מן הפסוק "בכסה ליום חגנו" (תהלים פא, ד). ועיין גם שו"ת ויקרא אברהם (או"ח סי' יט). וכבר נמצא בגאונים שלמדו "ששווה ראש השנה לכל ימים טובים", "שנאמר בו מקרא קדש כמו שנאמר בכלם, וקרוי חג ככל החגים" (רס"ג בפירושו לעורא ונחמיה [נחמיה ח, י], הביאו בעל שבלי הלקט בסי' רפד) ושהוא "קרוי חג כשאר ימים טובים" (רב יהודאי גאון, מובא בשבלי הלקט שם; וכן באוצה"ג למס' ביצה סי' לט-מ; וע"ע שם ס"ס מב). דברי

הקושיה מדברי סדר עולם

הקושיה מהסוגיה בבבלי ומהברייתא בתוספתא סוטה, המובאת בבבלי ובירושלמי, יכולה להתיישב בתירוצים שלעיל. אבל את דברי הסדר עולם (פכ"ו, הובאו לעיל) אי אפשר לתרץ כך, שהרי נתן התנא סימן לדבריו: "בשלשה בתשרי, אחר חורבן הבית נ"ב יום, נהרג גדליה". ואכן נראה שזו הקושיה החזקה על שיטת הראב"ע, הרד"ק ורבנו ירוחם.

חשבון נ"ב הימים מובא בספרים צמח דוד וסדר הדורות (והובא לעיל). י' באב היה היום שבו נשרף בית המקדש (ירמיה נב, יב-יג), ואחריו נשארו 20 יום מאב, ועוד 29 של אלול, ו-3 של תשרי - הרי נ"ב יום.

אפשר, בדוחק, לדחות ראייה זו. אם נתחיל למנות את נ"ב הימים מיום י' באב עצמו (יום השריפה), הם יסתיימו ביום ב' בתשרי (21 מאב, 29 מאלול ו-2 מתשרי). אם נחשיב גם את יום ההצתה עצמו, תשעה באב (עיין תענית כט. וס"ע פרק כז), בכלל נ"ב הימים, נמצא שהם פְּלִים ביום א' בתשרי (22 מאב, 29 מאלול ו-1 מתשרי). אפשרות אחרת היא לומר שגם אלול היה מעובר באותה שנה¹⁸ (21 מאב, 30 מאלול ו-1 מתשרי).

וכן כתב הרב דוד יוסף (תורת המועדים ארבע תעניות ובין המצרים סי' א הערה ב): "אולם אם נאמר שבאותה שנה היו חודש אב וחודש אלול מלאים, או אם נמנה אף את יום חורבן הבית עצמו ממנין חמשים ושנים הימים, עדיין אפשר לומר שהיה הדבר בראשון לתשרי".

כך, בעצם, מתפרשים דברי הברייתא בסדר עולם - "בשלשה בתשרי" מתפרש כתירוץ של יד אהרן, שהכוונה לצום ולא ליום הרצח, ואת "נ"ב יום" מחשבים באופן כזה שהרצח היה ביום א' בתשרי (או ב' בו). הסבר זה דחוק מאוד, משתי סיבות: א. לשון ה"ס"ע ברורה, שחשבון נ"ב הימים מסתיים בג' בתשרי, ואין מקום ל"ישר" את החשבון כדי שיסתיים בא' בתשרי. ב. בתלמוד אפשר לדחוק

הגאונים אמורים לגבי תענית בר"ה, אולם בשבלי הלקט במקום אחר עולה שהוא הדין גם לענין אסרו חג (סי' רסב, ועיין שם). והנצי"ב (העמק שאלה לך לך שאילתא ח אות י) מביא ראייה מלשון השאילתות בפרשת חיי שרה (שאילתא טו) שר"ה אינו נחשב לחג; אלא שיש להעיר כי קיים נוסח אחר בשאילתות שם (ראה במהדורת מירסקי שם), ולפיו אין ראייה. אמנם מן ההקשר בירושלמי נראה שסעודת בריה דמועדא היתה בגדר מנהג ולא בגדר הלכה, ולכן אין זה שייך למחלוקת בענין אסרו חג.

בהסבר זה, המבוסס על הירושלמי בענין סעודת "בריה דמועדא", נוכל להסביר גם את עניינה של הסעודה המוזכרת בפסוק אצל רצח גדליה, לפי האברבנאל האומר שהיה זה ביום ב' בתשרי, למחרת ר"ה.

18 האפשרות שאלול היה מעובר באותה שנה הוצעה כבר בדבריו של בעל דוד (ר"ה יט.), שהובאו לעיל.

שהלשון 'בשלושה בתשרי נהרג גדליה' אינה דווקא כלפי יום הרצח אלא כלפי יום הצום, אבל סדר עולם, כמקור היסטורי, אינו מתייחס כלל לצום ואין סיבה שינקוט 'בשלושה בתשרי' שלא על יום הרצח ממש (אם לא שנאמר שכוונתו ליום השמועה, כתירוץ 'האשל' לעיל). לכן נראה שדברי סדר עולם מנוגדים לשיטת הראב"ע, הרד"ק ורבנו ירוחם. וכבר הוזכרה האפשרות שאלו "מדרשות חלוקים" (ע"פ שו"ת ספר יהושע סי' טו, וטעמו כצפיחית בדבש סי' ע, וכ"ה בפ"י האשל למג"ת, כמובא לעיל).

דברי שאלו: גדליה לא מת ביום הכאתו

באופן אחר תירץ רבי יוסף שאלו נתנוון את הקושיות מן התלמוד. אלו דבריו, בספרו **דברי שאלו** על אגדות התלמוד (ר"ה יח: עיין שם): "ולפענ"ד היה נראה לישב בדאמת גדליה נהרג בר"ה אבל לא מת לגמרי עד יום ג' בו, ולכך קבעו התענית על יום מיתתו ממש, שהיה נמשך מיתתו עד יום השלישי". תירוץ זה יכול להתיישב גם עם דברי בעל סדר עולם, שהוא - וכן התלמוד - מציינים את יום המוות הסופי של גדליה, ואילו מעשה הסעודה ובוא ישמעאל בן נתניה אכן היה ביום א' (או ב'¹⁹).

ייתכן שאפשר לסייע להסבר זה מלשון הפסוק (ירמיה מא, ב'²⁰), שביחס לגדליה נקט לשון הכאה ("וַיִּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ") ואחר כך לשון מיתתו ("וַיָּמָת אֹתוֹ"), לרמוז בא שיש חילוק בין יום ההכאה לבין יום המיתה; מה שאין כן באנשי גדליה, שביחס להם נאמרה (שם, ג) לשון הכאה בלבד ("וְאֵת כָּל הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ... הִקָּה יִשְׁמַעְאֵל"²¹).

להסבר זה צריך עיון: באיזה יום, אפוא, מתו אנשי גדליה שהיו עמו במצפה, כמסופר בפסוקים (מ"א כה, כה; ירמיה מא, ג)? שכן לא מסתבר שהמוות של כולם נמשך מראש השנה עד ליום ג'. אפשר היה לומר שאת אנשי גדליה לא הרג ישמעאל באותו היום אלא ביום מותו הסופי של גדליה (יום ג'), אלא שהדבר אינו מסתבר, ששמעם שבראש השנה הוכו כולם. ולפי ר"ש נתנוון היה צריך המקרא לומר שאת כולם המיתו (בר"ה), ואת גדליה היכו ואח"כ מת.

19 הוזכרו לעיל את דברי רבי יוסף שאלו נתנוון עצמו בשו"ת שואל ומשיב (תניינא ח"ב סי' פה), שנקט שם ברעת רבנו ירוחם שהרצח אירע ביום ב' בתשרי.

20 הפסוק במלכים קיצר, אבל גם בו הלשון כפולה ביחס לגדליה ויש הפרדה לשונית בין גדליה לבין אנשי - "וַיִּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ וַיָּמָת, וְאֵת הַיְּהוּדִים וְאֵת הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ בַּמִּצְפָּה" (מ"ב כה, כה).

21 ועיין מלבי"ם בירמיה שם: "ויכו וימת אותו - הם הכוהו, וישמעאל גמר מיתתו בידיו".

הגעת שמונים אנשי השומרון ביום השני

יש שהקשו על שיטת רד"ק ורבנו ירוחם ממה שנאמר בהמשך (ירמיהו מא, ד-ה): "וַיְהִי בַיּוֹם הַשֵּׁנִי לְהַמִּית אֶת גְּדַלְיָהוּ וְאִישׁ לֹא יָדָע. וַיָּבֹאוּ אֲנָשִׁים מִשָּׂכֶם מִשְׁלֹו וּמִשְׁמֶרֶן שְׂמֹנִים אִישׁ מִגְּלָחֵי זָקֶן וּקְרָעֵי בְּגָדִים וּמִתְגַּדְּדִים וּמִנְחָה וּלְבוּנָה בְיָדָם לְהָבִיא בֵּית ה'..." ופירש רש"י: "כשנסעו מביתם לא היו יודעים בחורבן הבית, ובדרך שמעו וקרעו בגדיהם וגלחו זקנם" (עיי' גם רד"ק; אך ראה מצודת דוד שכתב "יתכן שגם אחר החורבן הקריבו על המזבח").

אם הרצח אירע בראש השנה, היה "היום השני" יום טוב שני של ר"ה (שלכל הפחות האנשים הגרים רחוק היו צריכים לעשות יומיים מספק), וכיצד באו האנשים מרחוק (ועברו על איסור תחומין ביו"ט), וכיצד התאבלו בו? זאת הקשה בספר עלי תמר על הירושלמי (תעניות פ"ד ה"ה) והניח בצ"ע. ובספר רנת יצחק (כרך ד, ירמיה מא, א) הקשה גם על ביאתו של ישמעאל ואנשיו²²:

וצ"ע איך בא ישמעאל ואנשיו שעמו אל גדליהו המצפתה מחוץ לתחום, ובטורי אבן חגיגה י"ז ב' פלפל אם איסור תחומין נוהג ביו"ט, ועיין גם במנחת חינוך מצווה רצ"ח מש"כ בזה, ואי נימא שאיסור תחומין אינו נוהג ביו"ט אתי שפיר איך באו בר"ה, אך אי נימא שתחומין אסור ביו"ט, וכן לפימש"כ הטורי אבן בר"ה דף י"ח ב' שגדליהו נהרג בב' תשרי והיה שבת - צ"ל שהיו תוך התחום.

ואף כי ישמעאל בן נתניה אינו הדוגמה המוצלחת לקיום ההלכה לפרטיה, ומה לנו להקשות עליו בהלכות יו"ט, יש להניח ששמר על דיני יו"ט, לפחות כלפי חוץ, ולו כדי שלא ייחשד. ואולי בתירוצו של בעל רנת יצחק תיושב גם הקושיה על אנשי

22 והנה הקשה עוד בספר רנת יצחק (שם, פס' ד): "והנה הטורי אבן בר"ה דף י"ח הביא מקצת מפרשים שאותו ב' בתשרי חל בשבת, וא"כ אי נימא שנהרג בר"ה ויום שלאחריו היה שבת תקשי איך באו השמונים איש עם מנחה ולבונה בידם מחוץ לתחום וגם היו עוברין באיסור הוצאה בשבת, ולכאורה מוכח מזה דאי נימא שנהרג בר"ה שב' בתשרי לא היה בשבת, ועיין בטורי אבן שם, וצ"ע". עכ"ל. ועל כך יש להעיר, דהרי לשיטה שהביא בטורי אבן חל ב' בתשרי בשבת, ובו ביום נהרג גדליה, וא"כ "היום השני" שבו באו שמונים האנשים מהשומרון הוא ג' בתשרי והיה יום ראשון בשבוע, ואין מקום להנחה ש"אי נימא שנהרג בר"ה יום שלאחריו היה שבת", ואולא לה קשיא. ואכן למ"ד שנהרג ביום א' לא חל יום ב' בשבת (עיי' בטר"א לחשבון הימים).

לפי הברייתא (ערכין יא:), היה החורבן בתשעה באב, במוצאי שבת. אם היה אב מלא ואולול חסר, א' בתשרי חל ביום שלישי. אם גם אלול היה מלא, חל ביום רביעי. בכל מקרה, לא א' בתשרי, לא ב' בו וגם לא ג' בו חלו בשבת. "היום השני", שבו באו שמונים אנשי השומרון, היה - לפי השיטות השונות - ב' בתשרי, ג' בחודש או ד' בו. אם נאמר שאב ואלול היו מלאים, היה א' בתשרי ביום רביעי, ולשיטה הגורסת שבג' בתשרי היה הרצח, היה זה ביום שישי, ו"היום השני" היה בשבת. וודאי שלשיטה זו לא היו אב ואלול מלאים אלא רק אחד מהם.

השומרון, ונאמר שהגיעו תוך לתחום מערב ראש השנה (אם כי דחוק לומר שהיו תוך לתחום כבר מאז ערב היו"ט הראשון, והתעכבו תוך לתחום עד ליו"ט השני, ורק אז באו אל גדליה).

ושמא אפשר עוד לומר, שאם לא הגיעה לאנשי השומרון הידיעה על חורבן הבית עד ראש השנה, כ-50 יום אחריו, לא הגיעה אליהם כל ידיעה גם על קביעות החודשים האחרונים, מאז החורבן, או שכבר בזמן המצור אבד הקשר, ולא ידעו שהוא ראש השנה.

הנוסח בסליחות לצום גדליה

בסליחות לצום גדליה נוהגים לומר את קינת "אבלה נפשי": "אבלה נפשי וחשך תארי, בית תפארתי נשרף ביד הארי, גם פִּלְטִים אשר עזבו שארי, דועכו היום בשלושה בתשרי...". כך לפי נוסח הספרדים.

כתב על זה הרב מאיר מאזוז בירחון אור תורה (אלול ה'תשנ"ג, סימן קעט): "ועכ"פ מנוסח דידן 'דועכו היום' נראה דלא ס"ל להפייטן כדעת רי"ו... שגדליה נהרג בראש השנה ונדחה התענית למחרתו... אלא כפשט הגמ' בראש השנה דף י"ט ע"א שגדליה נהרג בשלושה בתשרי ממש". בהמשך דבריו הציע לומר "דועכו ביום שלשה בתשרי" (ודבריו שם הם ביחס לצום דחוי, כאשר ג' בתשרי חל בשבת, ע"ש).

אבל לאשכנזים נוסח מעט שונה: "אבלה נפשי וחשך תארי, בית תפארתי כנשרף ביד הארי, גם פִּלְטִי אשר עזבו ושארי, דועכו כהיום בשלושה בתשרי".

קינה זו מיוחסת לרב סעדיה גאון, ופורסמה מן הגניזה בידי ש"ז שכטר (Saadyana, עמ' 46). הנוסח שם הוא 'דועכו כהיום בשלושה בתשרי', כפי שהוא אצל האשכנזים.

את המילה "כהיום" נוח יותר ליישב עם שיטת רבנו ירוחם, וכפי שהעיר הרב ראובן מרגליות (נפש חיה, סי' תקמט): "ויתכן שזה שרמז בעל הסליחה לצום גדלי' המתחלת 'אבלה נפשי' באמרו 'דועכו כהיום' ולא נקט 'היום' סתמי כ'היום' הרת עולם"²³.

23 ובסליחות לעשרה בטבת אומרים בקהילות האשכנזים את קינת "אבותי כי בטחו", המסיימת "מיגון ואנחה פדה אל את נפשי, עשה לעמך הנחה, מלכי וקדושי, תהפוך לרוחה, את צום החמישי, לששון ולשמחה, צום הרביעי וצום העשירי". מוזכרים כאן צום הרביעי, החמישי והעשירי - ומה עם צום השביעי, צום גדליה? כתב בעל פירוש האשל למגילת תענית (פרק בתרא): "...והשמיט צום השביעי מפני שכלאו הכי יהיה ביו"ט של ראש השנה". וכן כתב בשו"ת שו"ת יצחק (סימן רמז). עוד כתב שם בשיח יצחק, שכיוון שנאמר על צום גדליה "ללמדך ששקולה מיתנת של צדיקים כשריפת בית אלהינו" (ר"ה יח); כלול צום גדליה בתפילה על

האם בכל פעם שנאמר סתם 'בחודש' מדובר בראש חודש?

מה טעמם של האומרים שגדליה נרצח בראש השנה? כתב הרד"ק (ירמיה מא, א): "ויהי בחדש השביעי - כמו 'מחר חדש' (שמואל א ב, יח), ובראש השנה נהרג גדליה בן אחיקם, וקבעו התענית במוצאי ר"ה מפני שהוא יום טוב". והאבן עזרא: "ובעבור שלא הזכיר ימי החדש - יתכן להיותו בתחלת החדש בחדש הלבנה, כמו 'חדש ושבת' (ישעיה א, יג), 'בחדש השלישי לצאת בני ישראל' (שמות יט, א)".

האם בכל מקום שנאמר בו 'חודש' סתמא הכוונה היא אכן לראש חודש?

בבבלי בתחילת פסחים (ו), בהתייחסו לפסוק (במדבר ט, א) "וידבר ה' אל משה במדבר סיני בשנה השנית לצאתם מארץ מצרים בחדש הראשון לאמר", מניח רבה בר שימי בשם רבינא שמדובר בראש החודש. על כך שואלים: "הכא נמי, ממאי דבריש ירחא קאי? דילמא בארבעה בירחא או בחמשה בירחא קאי!". ומשיבים: "אמר רב נחמן בר יצחק: אתיא מדבר ממדבר: כתיב הכא 'במדבר סיני', וכתיב התם (במדבר א, א) 'וידבר ה' אל משה במדבר סיני באהל מועד באחד לחדש השני', מה להלן בראש חודש, אף כאן בראש חודש". ואם לשון 'חודש' סתם משמעותה ראש-חודש אין כלל מקום לקושיית הגמ', ואין צורך בגזרה שווה 'במדבר' 'במדבר'²⁴; תמיהה זו מובאת בספר יד שלמה (לרבי חיים שלמה בן-עזרא מאימיר [שאלוניקי, ה'תקפ"ו]; דרוש ה לשבת תשובה).

תשעה באב שיהפוך לששון ולשמחה. ועוד כתב שם, שזה מפני שהצום נדחה מראש השנה למחרת: "כיון שכבר מעיקרא כשהוקבע תענית זה לא נקבע על עיצומו של יום - אין מזלו רע כ"כ כמו שלשה שאר הצומות, שהוקבעו תעניתם על בו ביום שאירעה הצרה". עוד כתב שם בעל שיה יצחק, שבדק בסידוק השל"ה ומצא כי בו הנוסח: "פנה אל המנחה רומם מקדשי, הפוך לששון ולשמחה עיניו נפש, את צום הרביעי צום החמישי וצום השביעי וצום העשירי" (עיין שם).

24 יש להעיר, כי בגמ' לפני כן מובא מהלך דומה לגבי הפסוק (שמות יב, ב) "החדש הזה לכם ראש חדשים", וה"ג התם ברישא דמילתא: "מאי טעמא דרבן שמעון בן גמליאל? שהרי משה עומד בראש החדש ומוזכר על הפסח, שנאמר 'החדש הזה לכם ראש חדשים', וכתיב 'דברו אל כל עדת ישראל לאמר בעשר לחדש הזה ויקחו להם איש שה' בבית אבת' וגו'. ממאי דבריש ירחא קאי? דילמא בארבעה בירחא או בחמשה בירחא קאי! אלא אמר רבה בר שימי משמיה דרבינא: מהכא: 'וידבר ה' אל משה במדבר סיני בשנה השנית... בחדש הראשון', וכתיב: 'ירעש בני ישראל את הפסח במועדו' (ההמשך מובא למעלה). אבל לענייננו הראיה תבוא מסוף הדברים, כפי שהבאנו למעלה, ולא מההתייחסות ל'החדש הזה לכם'. זאת מחמת דברי התוספות שם (ד"ה ממאי), שהקשו על שאלת הגמ' 'ממאי דבריש ירחא קאי', שברור לנו ממקומות אחרים ש"החדש הזה לכם" נאמר בראש חודש, ותירצו בשם רבנו תם (וכ"כ הריטב"א שבת פו): "אע"ג שאמר הקב"ה למשה בריש ירחא דילמא משה לא אמר להם ל'ישראל אלא בג' או בד' בירחא". לפ"ז קושיית הגמ' אינה נוגעת כלל לפירוש המילה 'בחודש' אלא כאומרת: מניין ש**משה אמר** את החציון (שנאמר לו ב"ח) לבני ב"ח? ואין זה ענין לדברינו (ע"ש לתירצן נוסף, וע"ע תוס' שבת פו: ד"ה וכתוב).

את קושיית יד שלמה הביא בשו"ת מעשה אברהם (לרבי נסים אברהם אשכנזי [איומיר, ה'תרט"ו], חייד סי' נו), ושם הציע לתרץ, שזה בנה אב וממה שנאמר בפסחים נלמד לכל התורה כולה, ש'בחודש' סתם הוא בראש חודש.

וכשאני לעצמי אפשר לומר דמ"ש רד"ק ורי"ו ד'בחודש' קאי בר"ח - היינו למסקנת הגמ' דפסחים שאמרו אתיא מדבר מדבר... וא"כ מכח הג"ש דמדבר ממדבר ילפינן ד'בחודש' הוא ר"ח, וס"ל דהרי הוא בנין אב מהכא לכל מקום שנאמר 'בחודש' סתם שהוא בר"ח, והואיל וכן - הם אמרו דמאי דכתיב בירמיה במיתת גדלייא ב"א 'ויהי בחדש השביעי' וכו' - הנה הוא ביום ר"ח, שהוא ראש השנה.

דא עקא, קושיה אחרת של האחרונים על רבנו ירוחם תקשה גם לתירוצו של בעל מעשה אברהם. הקושיה היא ממשכת שבת, שם הגמ' לא הניחה שסתם 'בחודש' מכוון לראש החודש, ואף לא למדה מגזרה שווה 'במדבר' 'במדבר' דפסחים²⁵:

במשכת שבת (פ"ה) נאמר: "תנו רבנן: בששי בחדש ניתנו עשרת הדברות לישראל. רבי יוסי אומר: בשבעה בו. אמר רבא: דכולי עלמא בראש חדש אתו למדבר סיני: כתיב הכא (שמות יט, א) 'ביום הזה באו מדבר סיני', וכתוב התם (שמות יב, ב) 'החדש הזה לכם ראש חדשים', מה להלן ראש חדש, אף כאן ראש חדש". מכך שהוצרכו לגזרה שוה 'הזה' 'הזה' ללמוד ש'בחודש' השלישי... ביום הזה" היינו בראש חודש - מוכח שבסתמא אין אומרים כן. כך הקשה רש"ש בהגהותיו לשו"ע (או"ח סי' תקמט; וכן הקשה הרב עובדיה יוסף, קול סיני תמוז ה'תשכ"ד, עמ' 279 הע' 5).

ובספר קול אליהו (לרבי אליהו ישראל נליוורנו, ה'תקס"ז), ח"ב דף ק. הקשה²⁶ ממשכת גיטין (י"ז), מסוגיית 'מפני מה תיקנו זמן (-הצורך לכתוב את התאריך) בגיטין', אם כדי

25 הנה הקשו בתוס' (פסחים שם ד"ה ממאי ושבת שם ד"ה וכתוב), למה הגמ' בשבת (שלמדה 'ביום הזה' שבפר' יתרו מ'החדש הזה') לא למדה בגזרה שווה מ'במדבר' (במדבר א, א) כפי שלמדה הגמ' בפסחים? הן בפסוק שבפר' יתרו ישנה המילה מדבר - 'ביום הזה באו מדבר סיני'! ותירצו, שעדיף ללמוד 'הזה' מ'הזה' (מילה זהה לגמרי) מאשר ללמוד 'מדבר' (דיתרו) מ'במדבר'. וגם כאן נראה שלא עלה על דעתם לשאול - למה הגמ' בשבת לא השתמשה במסקנת הגמ' דפסחים, ש'בחודש' היינו ר"ח?

עיין עוד צ"ח לפני יהושע על התוס' בפסחים שם ומהרש"א בשבת שם. ועיין גם יפה עיניים בפסחים.

26 רבי אליהו ישראל דן שם בשטר שכתוב בו 'בחודש אדר'. כיוון שהדיון קשור לענייננו, נביא את התשובה כאן (בסוף חלק ב, קונטרס מחנה ישראל סי' סח, דף ק.):

סימן ס"ח. שטר שכתוב בו בחדש אדר אי זמנו ר"ח אדר.

נשאלתי על שטר שכתוב בו זמנו 'בחודש אדר' מה דינו, אי זמנו הוי מתחילת ראש חדש אדר, או דמאי להיהא שכתב רבינו הטור ז"ל (בחי"מ בס"י מ"ג: ראובן ושמעון שיש לכל אחד מהם שטר על לוי, בשל

שלא יחפה על בת אחותו, ואם משום פירות נכסי מלוג שמכר אחרי הגירושין. שם נאמר:

אמר ליה אביי לרב יוסף... כתוב בו 'שבוע', 'שנה', 'חדש', 'שבת' - מאי (רשי): כתוב בו - זמנו בשבוע פלונית של יובל, ולא כתב איזו שנה; או כתב שנה ולא כתב חדש; או כתב חדש ולא כתב שבת; או כתב שבת ולא כתב יום - מאי? אמר ליה: כשר (לכתחילה). ומה הועילו חכמים בתקנתן? אהנו לשבוע דקמיה ולשבוע דבתריה (רשי): לפירות שאם ימכור בהם תוציא גיטה ותגבם. ע"ש, דאי לא תימא הכי, יומא גופיה מי ידעינן אי מצפרא אי מפניא? אלא ליומא דקמיה וליומא דבתריה, הכא נמי אהני לשבוע דקמיה ולשבוע דבתריה.

נמצא, שאין מתייחסים לתאריך שבגט ('בחודש פלוני' בלבד) כראש החודש, דאי הכי היה לאשה לטרוף פירות שמכר הבעל מיד אחרי ראש החודש, ולא רק מן החודש שאחוריו. ובלשונו של רבי אליהו ישראל: "שהרי אמרו בפ"ב דגטין... אלמא כל שכתוב בו 'חדש' חשבינן ליה כאלו הוא בסוף החדש... וכן משמע מהבעיין דבעי 'מה הועילו חכמים בתקנתם', ואי אמרת ד'חדש' היינו ר"ח - מה זו שאלה? הא אין לך זמן מפורש יותר מזה! אלא ודאי דלא דיינינן ליה מר"ח". וכן הקשה בשו"ת מעשה אברהם (שם סי' נו).

לכאורה אפשר היה לתרץ את הראיה מגיטין, שאין מדובר שם שכתובה בגט המילה 'חודש', אלא 'בניסן' או 'בירח ניסן' וכדומה (בדומה למה שכתב בעל קול אליהו בשם השואל לגבי דברי הטור בסי' מג, עיין לעיל בהערה); אבל אם כתוב בגט 'בחודש פלוני'

ראובן כתוב 'בה' בניסן' ובשל שמעון כתוב 'בניסן' סתם, ואין ללוי אלא שדה אחת - נותנין אותה לראובן, דשמא שמעון היה בסוף ניסן וכו', ע"ש. ורצה השואל לומר דכיון שכתוב 'בחודש אדר' הוה ליה כאלו הוא מפורש 'בר"ח אדר'. שהרי כתב רד"ק ז"ל דלישנא ד'חדש' הוה ר"ח, כמו: 'מחר חדש', לא חדש ולא שבת'. וההיא דסי' מ"ג שכתב הטור ז"ל שאני, שלא הזכיר תיבת 'חדש' אלא שאמר 'בניסן', ואין הכי נמי שאם היה כתוב בו 'בחודש ניסן' היה פירושו ר"ח ניסן, ושטרו של שמעון קדם לשל ראובן שהוא בה' בניסן. והו מה שרצה השואל לומר בדעתו.

ואני בעניי לא כן אנכי עמדי, שהרי אמרו בפ"ב דגיטין גבי מ"ט תקנו זמן בגטין: 'אמר ליה אביי לרב יוסף: כתוב בו שבוע, חדש, שבת - מאי? אמר ליה: כשר. ומה הועילו חכמים בתקנתם? אהנו לשבוע דלקמיה ולשבוע דבתריה', ע"כ, יעו"ש. אלמא כל שכתוב בו חדש חשבינן ליה כאלו הוא בסוף החדש, פ' לענין טריפה. וכן משמע מהבעיין דבעי 'מה הועילו חכמים בתקנתם', ואי אמרת ד'חדש' היינו ר"ח - מה זו שאלה? הא אין לך זמן מפורש יותר מזה! אלא ודאי דלא דיינינן ליה מר"ח, אלא הוה כההיא ד'ניסן' סתם שכתב רבינו הטור ז"ל בסי' מ"ג. ודוק, ולפי זה מ"ש רד"ק ז"ל היינו בלישנא דקרא, אבל בלשון בני אדם אין הדבר כן, ככתוב אצלי בס' הקטן ארעא דישראל בכללים.

[בפסקה נוספת התאונן בן הרב המחבר על כך שחיפש בספר ארעא דישראל ולא מצא, דבר שחזר על עצמו בכמה עניינים].

תהיה משמעותו - בראש החדש. אבל זהו דוחק, שלא מצינו מי שפסק כן לעניין הלכות גיטין ודיני ממונות, ומנא לן להעמיד הלכה זו באוקימתא?

בעקבות הראיה מגיטין הסיק בעל קול אליהו:

ולפי זה מה שכתב רד"ק ז"ל היינו בלישנא דקרא, אבל בלשון בני אדם אין הדבר כן.

דהיינו - בלשון הפסוק 'חדש' הוא ראש חודש, אך בשטרות הולכים אחר לשון בני אדם (עיין רשב"א נדרים סג: ד"ה ומדמייתינן, ושו"ת ריב"ש סי' רז), ובלשון בני אדם 'חדש' אינו משמע דווקא ראש חודש. על החילוק הזה הקשה בשו"ת מעשה אברהם, שהרי כלל נקוט הוא בידינו, ולמדו הריב"ש (סי' רז וסי' דש; וכן עיין תוס' יבמות עא. ד"ה והני) מתוך התלמוד, "שלפעמים, כשאין לשון בני אדם ברור בדבר ההוא, הולכין אחר לשון תורה". לפיכך - הקשה בספר מעשה אברהם על מסקנת קול אליהו - יש לנו ללכת כאן בשטרות אחר לשון התורה, שבלשון בני אדם אין משמעות ברורה ללשון 'חדש' שתמא:

והשתא בנמצא כתוב בשטר 'בחדש פלוני' - דבכה"ג אין לשון בני אדם ברור בכמה בחדש - אזי דינא הכי אולא, דהולכין אחר לשון התורה, כדאמרין בפרק מי שמת (ב"ב קמג:); וכיון דבלשון התורה לדעת רבינו ירוחם והרד"ק ז"ל 'בחדש' סתם הוי בר"ח - כמו כן נמי בלשון השטר בכה"ג דאין בקירא אזלינן אחר לישנא דקרא ד'בחדש' סתם הוי בר"ח!²⁷

והוא מסיק: זו מחלוקת ראשונים.

ואיך שיהיה נמצא דבמחלוקת הוא שנוי, היכא דכתיב בקרא 'בחדש' ולא פי' בכמה, והוא לדעת הרד"ק ורבינו ירוחם והרב השואל בס' קול אליהו ז"ל -

27 קושיית בעל מעשה אברהם מבוססת על ההנחה שמשמעות 'חדש' אינה ברורה בלשון בני אדם, כפי שכתב מפורשות, וכפי שנראה להדיא מדברי בעל קול אליהו, שכתב "אלא הוי כהיא דיניסן סתם שכתב רבינו הטור ז"ל בסי' מ"ג" (ראה דבריו במלואם לעיל בהערה 26). דהתם ספק הוא.

ולו ניתן היה להיאמר שלדברי בעל קול אליהו 'בחדש' אינו משמע כלל ר"ח בלשון בני אדם, לעומת לשון תורה שבדר"כ משמעו ר"ח, ועל כן אין שייך ללכת בשטרות אחר לשון תורה, היו דברי קול אליהו ברורים. אלא שהדבר אינו נראה, שכן השוהה בקול אליהו מקרה זה (של 'בחדש' סתם) לדין של השטר שכתבו בו 'בניסן', דספק הוא.

ושמא אפשר לומר, שכלל זה של הריב"ש - לגבי לשון בני אדם שאינה מבוררת - נתון במחלוקת ראשונים, כפי שאפשר להבין מדברי מהר"ם חלאווה בתחילת פסחים (ב.), שאין משמעות ללשון תורה אצל נדרים כלל, ע"ש גם במאירי (ע"פ דברי ידידי, אריאל דוד, ועיין בקובץ זה במאמרו "הנודר מן האור", בהרחבה). ובעל קול אליהו סובר כדעת מהר"ם חלאווה. אולם גם בהכי לא ניחא - למה הניח בעל קול אליהו דעת רוב הראשונים ופנה לדעת המיעוט. רצ"ע.

שלושה המה מיטיבי - ס"ל דהוי בר"ח. אך אמנם לדעת מוהריק"ו ז"ל (מהרי"ק שורש לא²⁸) לפי מ"ש הכנה"ג (שו"ת כנסת הגדולה סי' נט) ושאר המפ' ז"ל ודעמיה - אינו מוכרח שיהיה בר"ח. ונפק"מ לענין ממון הכתוב בשטר 'בחדש' סתם דמצוי המוחזק לומר קים לי וכו' כנודע.

ובעל יד שלמה, בדרשה לשבת תשובה (שם, דרוש ה), הציע לומר שזו מחלוקת אמוראים במדרש (פסיקתא דרב כהנא כג, ז-ח, ועוד), על הפסוק (ויקרא כא, כד) "דַבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן זָכְרוֹן תְּרוּעָה מִקְרָא קֹדֶשׁ". רבי חמא בר חנינא דרש את המלים "באחד לחדש" כרמוז לאברהם אבינו, ורבי חייא (בר מריא) הניחן כפשוטן ולא דרשן. רבי חמא סבר ש"בחדש השביעי" משתמע בראש החודש ודי בכך, ולכן המלים "באחד לחדש" מיותרות לדרשה; ואילו רבי חייא סבר שאין די במלים "בחדש השביעי", שאינן במשמע ראש החודש, ולכן הוצרך הכתוב לפרט "באחד לחדש"²⁹.

---

28 דברי המהרי"ק הם לגבי דחיית תענית יום הפטירה שחל בשבת, ומתוכם דקדק בעל כנסת הגדולה שהוא חולק על רבנו ירוחם. וזו לשון המהרי"ק:

ואשר שאל ידירי על אותו שרגיל להתענות ביום שמת בו אביו ואירע אותו יום בשבת או בר"ח אם יש לו להתענות. נלע"ד שאין לו להתענות אלא יש לו לדחותו למחר, ק"ו מיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם, שאנו דחים אותו כשאירע בשבת, כגון דאינקלע ראש השנה בה' בשבת, שהרי אע"ג דמהר"ם היה מתענה בו - פשיטא דמודה היה שאין כאן חיוב כלל, כדמוכח ריש פ"ג דשבועות (דף כ), דתניא בברייתא: 'איחור איסור האמור בתורה? האומר הרי עלי שלא אוכל בשר ושלא אשתה יין כיום שמת בו אבא וכיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם' וכו'. ופריך עלה במסקנא: 'כיום שמת בו אבא פשיטא' ומשני: 'כיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם איצטריכא ליה: סד"א כיון דכי לא נדר אסור כי נדר נמי לא מתפסי כנדר הוא, קמ"ל. משמע בהדיא דביום שמת בו אביו אין אסור כי אם כנדר, וא"כ מדחוינן שדוחין צום גדליה כשאירע בשבת - כ"ש יום שמת בו אביו. וגם מדקתני להו בהדי הדדי יש לנו להשוותם כל מה שנוכל, ועוד, פשיטא דלא עדיף משאר צומות שהם נדחים מפני השבת... ושולם מאתי הצעיר יוסף קולון בן מהר"ר שלמה זלה"ה.

מכאן למד בשו"ת כנסת הגדולה (סי' נט) שמהרי"ק חולק על רבנו ירוחם, מכך שעשה ק"ו מצום גדליה שחל בשבת שנדחה למחר, ולא עשה ק"ו מכל צום גדליה, שנדחה - לשיטת רבנו ירוחם - מראש השנה למחרתו. ויראה דלא ס"ל למהר"י קולון מה שכתב רבינו ירוחם והביאו הרב ז"ל בב"י א"ח סוף סי' תקמ"ט שגדליה בן אחיקם נהרג ברי"ה ונדחה תעניתו ביום חול ע"כ, דאי ס"ל הכי - לא היה צריך להביא ראיה מהיכא דחל בשבת ונדחה עד למחר, דתיפוק ליה מדדחתו עד למחר! -אלא ודאי דס"ל שלא נהרג אלא בג' בתשרי, ומביא ראיה מהיכא שחל בשבת ונדחה למחרתו...

ובשו"ת מעשה אברהם (ויד"ד סי' נו, דבריו הובאו לעיל) כתב שמחלוקתם היא בפירוש המילה חודש. יש לציין, שהק"ו של המהרי"ק, מצום גדליה הנדחה, מובא גם בספר שארית יוסף לר' יוסף ן' וירגא (דף יא: במהדורת ורשה ה'תרס"ט). ומשם באוצר הגאונים למס' ראש השנה, סי' לו), ושם הוא מיוחס לגאונים - שהוקדמו לו המלים "מצינו בתשובה לגאון".

29 להרחבה נביא מעט ממה שכתב שם רבי חיים שלמה בן-עזרא. תחילה נצטט את נוסח המדרש, כפי שהוא בילקוט שעמוני (אמור תרמוז. מופיע גם בפסיקתא דרב כהנא כג, ז-ח; ויקרא רבה כט, ו-ז. ועיין גם פסיקתא

לאור פסוקים נוספים

בעודנו דנים בראיות מן התלמוד, יש לברר אם דברי הרד"ק והראב"ע אינם מוקשים מן המקרא עצמו. בפסוקים רבים מוזכר 'בחדש פלוני באחד לחודש', ואם 'בחדש' סתמא היינו ראש חודש - למה הוצרך הכתוב לפרט 'באחד לחודש'? וכן הקשה בספר יד שלמה (שם):

עוד זאת חזות קשה הוגד לי דמקרא מלא דבר הכתוב ביחזקאל סי' מ"ה (יח): 'בְּרֵאשׁוֹן בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ תִּקַּח פֶּרֶךְ בֶּן בְּקָר [תְּמִים] וְחִטָּאת אֶת (המזבח) [הַמִּקְדָּשׁ]³⁰, ואם איתא להאי סברא דכל דכתיב 'בחדש' ולא פירש בכמה בחדש הוי בר"ח - אם כן לכתוב 'בחדש הראשון תקח פר בן בקר וחטאת', והיה משמעו שהוא בר"ח! אלא ודאי משמע דאי לא כתיב 'באחד לחודש'

רבתי מ):

רבי לוי בשם ר' חמא בר חנינא: משל למה הדבר דומה? לבן מלכים שהיה לו דין לפני אביו. אמר לו אביו: אם אתה מבין לזכות לפני בדין - מנה לך נוקילוקוס פלוני ואת זוכה בדין. כך אמר הקב"ה לישראל - בני, אם מבקשים אתם לזכות לפני בדין - תהיו מזכירין לפני אבותיכם ואתם זכים לפני בדין. 'באחד (לחדש) זה אבינו אברהם, שנאמר (יחזקאל לג, כד) 'אחד היה אברהם'. 'זכרון תרועה' זה אבינו יצחק, שנאמר (בראשית כב, יג) 'וירא והנה איל אחר נאחו בסבך בקרניו'. 'מקרא קדש' זה אבינו יעקב, שנאמר (ישעיה מח, יב) 'שמע אלי יעקב וישראל מקראי'. אימתי אתם מזכירין זכות אבותיכם ואתם זוכין לפני בדין? בחדש השביעי.

רבי חייא בר מריא בשם ר' לוי פתח: '... תקעו בחדש' (תהלים פא, ד) - חדשו מעשיכם, 'שופר' - שפרו מעשיכם, אמר הקב"ה: שפרתם מעשיכם לפני, הריני נעשה לכם כשופר הזה; מה השופר הזה מכניס בזה ומוציא בזה, אף אני עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים ומרחם אתכם והופך לכם מדת הדין למדת הרחמים. אימתי? בחדש השביעי.

וכתב על זה רבי חיים שלמה בן עזרא (יד שלמה שם):

יש לנו לדעת על מה אדניה הוטבעו, דלרבי לוי דורש מלת 'באחד לחודש' לשיכור זכות אברהם דכתיב ביה 'אחד היה אברהם'... ולדעת רבי חייא לא דרש ביה מידי והניח הדבר כפשיטה, באחד לחודש השביעי. באחד לחודש - דהיינו יום א' של חדש השביעי - יהיה לכם שבתון. ואפשר שהדברים מגיעים למ"ש מרן ז"ל בא"ח סי' תקמ"ט משם רבי ירוחם... וכתב הרב בית דוד סי' ש"ח דלמדן כן רבי ירוחם מדכתיב בירמיה מ"א א' ויהי בחדש השביעי בא ישמעאל... ומדלא פי' בכמה בחדש - ש"מ בר"ח היה, וכמ"ש הרד"ק ז"ל...

ואחרי שהקשה מספר קשיות על שיטת רבנו ירוחם והרד"ק, כתב:

מענה אפשר דבהא פליגי ר' חמא בר חנינא עם ר' חייא, דר' חמא בר חנינא ס"ל כדעת ר' ירוחם, כיון דכתיב 'בחדש השביעי' - אפי' דלא כתיב 'באחד לחודש' - הוה בר"ח, משי"ה דרש 'בחדש השביעי באחד לחודש' זה אבינו אברהם שנאמר אחד היה אברהם, ומד'אחד' אתא לדרשא - ה"ה 'זכרון תרועה' אתא לדרשא... אך ר' חייא ס"ל כדעת שאר מפרשים ד'בחדש השביעי' סתם לא הוי ר"ח, משי"ה קא דריש 'תקעו בחדש' חדשו מעשיכם, 'שופר' שפרו מעשיכם, ו'באחד לחודש' לידע באיזה זמן.

ממאי דבר"ח קאי, דילמא בארבעה או בחמשה בחדש קאי.

על דברים אלו כתב רבי נסים אברהם אשכנזי בשו"ת מעשה אברהם (שם):

ואחרי נע"ר תמהני עליו, למה לו להקשות ממקום רחוק? עדיפא מיניה הו"ל להקשות, מדכתיב בתורה בסדר נח (בראשית ח, יג) 'וַיְהִי בַּאֲחַת יְשָׁשׁ מֵאוֹת שָׁנָה בְּרֵאשׁוֹן בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ חָרְבוּ הַמַּיִם וְכוּ', ובס' פקודי (שמות מ, ב) כתיב 'בַּיּוֹם הַחֹדֶשׁ הָרֵאשׁוֹן בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ תִּקְיִם אֶת מִשְׁכַּן וְכוּ', ושם כתוב ג"כ (יז) 'וַיְהִי בַחֹדֶשׁ הָרֵאשׁוֹן בְּשָׁנָה הַשְּׁנִית בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ הַיּוֹם וְכוּ', ובס' אמור (ויקרא כג, כד) כתוב 'בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ וְכוּ', ובס' פנחס (במדבר כט, א) 'בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ מִקְרָא קֹדֶשׁ וְכוּ', ובס' מסעי (שם לג, לח) 'בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ וְכוּ', דכיון דמוקדמים הם וגם שהם כתובים בתורה - משם הו"ל לתמוה!

על דרך זו אפשר להוסיף ולצטט פסוקים נוספים, ודיינו אם נביא פסוק אחד מן התורה, אחד מן הנביאים ואחד מן הכתובים: מן התורה - 'וַיְהִי בְּאַרְבָּעִים שָׁנָה בְּעֶשְׂרֵי עָשָׂר חֹדֶשׁ בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ' (דברים א, ג), מן הנביאים - 'בְּשָׁנַת שְׁתַּיִם לְדַרְיוֹשׁ הַמֶּלֶךְ בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁשִׁי בַּיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הָיָה דָּבָר ה' בְּיַד חֲגִי הַנְּבִיא' (חגי א, א), ומן הכתובים - 'וַיֵּשְׁבוּ בַּיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הָעֶשְׂרִי לְדַרְיוֹשׁ הַדְּבָר' (עזרא י, טז).

אבל נראה כי הקושיה מן הפסוקים הללו אינה חזקה, ואפשר לתרץ שזו לישנא דקרא, שדרכו לפרט לפעמים "באחד לחודש" אף כשאין הדבר הכרחי, על דרך "דיברה תורה כלשון בני אדם" (נדרים ג).

בהגהות רש"י לשו"ע (סי' תקמט) הקשה מן הפסוק (במדבר כ, א) 'וַיָּבֵאוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כָּל הָעֵדָה מְדַבְּרֵי צָן בַּחֹדֶשׁ הָרֵאשׁוֹן וַיֵּשֶׁב הָעָם בְּקֶדֶשׁ וַתִּמַּת שָׁם מֵרִים וַתִּקָּבַר שָׁם'. בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל תרגם "בחדש הראשון" - "בעשרא יומין לירחא דניסן", ולא כשיטת הרד"ק ש'בחודש' סתמא פירושו ראש חודש! וכן מובא במגילת תענית (מאמר אחרון), בהלכות גדולות (הל' תשעה באב ותעניות), בכלבו (סי' סג), בטור ובשו"ע ("א"ח סי' תקפ), שביום י' בניסן מתה מרים³¹.

31 בדומה לכך יש להעיר מהנאמר בירמיהו (לו, כב), לגבי מגילת יהויקים: 'וְהַמֶּלֶךְ יוֹשֵׁב בֵּית הַחֶרֶף בַּחֹדֶשׁ הַתְּשִׁיעִי וְאֵת הָאֶחָד לְפָנָיו מִבְּעֶרְתִּי, ובמגילת תענית (מאמר אחרון) נאמר שהיה זה ביום ז' בכסלו, ואין מפרשים ש"בחדש התשיעי" הוא בראש חודש! [בטור ובשו"ע (א"ח סי' תקפ) הגרסה "בכ"ח בכסלו". ובהלכות גדולות (הל' תשעה באב ותעניות) "בשמונה", בכלבו (סי' סג) "בחמשה", ובצדה לדרך (מאמר ה כלל א פרק ח) - "בחי" בכסלו". ובכל מקרה, לא מצאתי מי שגורס שהיה זה בראש החודש.]

ותירץ שם הרש"ש: "זוה יש לדחות, דיש לומר דלעולם באו בר"ח, אך היא לא מתה עד י' בו". כלומר, "ויבאו בני ישראל... בחדש הראשון" - היינו בראש חודש, "ותמת שם מרים" - בעשרה בחודש (אמנם, הוא מעיר, לא כן משמע מלשון התרגום). ומסתייע בדברי סדר עולם (ראש פרק ט), שם מפורש מחד "וראש חודש ניסן היה", ומאיך (פרק י) "מתה מרים בעשרה בניסן". אמנם יש מי שהגיה במקום "בעשרה בניסן" תחת "וראש חודש ניסן" (הגר"א שם ריש פרק ט, והגהות יד יוסף לבעל עץ יוסף שם).

נוכל להביא פסוקים נוספים ולנסות ללמוד מהם. מפסוקים רבים נראה דווקא כדעת הראב"ע והרד"ק.

נוסף על הפסוקים שהביא האבן עזרא, יש להזכיר את "זאת עלת חֲדָשׁ בְּחֲדָשׁוֹ לְחֲדָשֵׁי הַשָּׁנָה" (במדבר כח, יד), וכיוצא בו "מְלֻבֵד עֲלֵת הַחֲדָשׁ וּמִנְחָתָהּ" (במדבר כט, ו), שם המילה 'חודש' מתפקדת במשמעות של ראש חודש.

ובפרשת "מחר חדש" (שמואל א כ, יח) שהזכיר הרד"ק מופיעה המילה 'חודש' פעמים אחדות: "וַיֹּאמֶר ה' יְהוָה אֵל יְהוֹנָתָן הִנֵּה חֲדָשׁ מָחָר"³² (שם, ה), "וַיְהִי הַחֲדָשׁ וַיֵּשֶׁב הַמֶּלֶךְ אֶל הַלְחָם לֶאֱכֹל" (שם, כד), "וַיְהִי מִמְחֶרֶת הַחֲדָשׁ הַשְּׁנִי" (שם, כו), "וְלֹא אָכַל בַּיּוֹם הַחֲדָשׁ הַשְּׁנִי לֶחֶם" (שם, לד). ובישעיה (א, יד) "חֲדָשֵׁיכֶם וּמוֹעֲדֵיכֶם שְׁנֵאֵה נַפְשֵׁי". ושם (סו, כג) "וַיְהִי מִדֵּי חֲדָשׁ בְּחֲדָשׁוֹ וּמִדֵּי שַׁבָּת בְּשַׁבְּתוֹ"³³.

וביחזקאל (מה, יז): "וַעֲלֵ הַנְּשִׂאִי יְהִיָּה הַעֲלוֹת וְהַמְנַחָה וְהַנְּסֹף בַּחֲגִים וּבְחֲדָשִׁים וּבְשַׁבְּתוֹת בְּכָל מוֹעֲדֵי בֵּית יִשְׂרָאֵל", וכיוצא בו "וַיְהִי שֶׁתְּחֹוּ עִם הָאָרֶץ פֶּתַח הַשָּׁעַר הַהוּא בְּשַׁבְּתוֹת וּבְחֲדָשִׁים" (שם מו, ג). וכן: "שָׁעַר הַחֲצֵר הַפְּנִימִית הַפְּנֵה קִדִּים יְהִיָּה סָגוּר שְׁשֵׁת יָמֵי הַמַּעֲשָׂה וּבַיּוֹם הַשַּׁבָּת יִפְתָּח וּבַיּוֹם הַחֲדָשׁ יִפְתָּח" (שם, א), וכן: "וּבַיּוֹם הַחֲדָשׁ פֶּר בָּן בְּקָר תָּמִימִים" (שם, ו).

"וְהַשַּׁבָּתִי כָּל מְשׁוּשָׁה חֲגָה חֲדָשָׁה וְשַׁבְּתָה וְכָל מוֹעֲדָה" (הושע ב, יג), כתב הראב"ע: "חדשה - הוא ראש החדש שתתחדש הלבנה". וכן: "תִּקְעוּ בַחֲדָשׁ שׁוֹפָר בְּכֶסֶה"

וכן על הפסוק "וַיִּקְבְּצוּ יְרוּשָׁלַם בְּחֲדָשׁ הַשְּׁלִישִׁי לְשָׁנַת חֲמִשׁ עָשָׂרָה לְמַלְכוּת אֲסָא. וַיִּזְבְּחוּ לַה' בַּיּוֹם הַהוּא מֵן הַשָּׁלָל" (דברי הימים ב טו, י-יא), מבואר בתרגום רב יוסף שהוא בחג השבועות.

32 פירש רש"י: "חידוש הלבנה". רד"ק: "יום ראשון מחדש".

33 כתב שם המצודות: "והיה מידי חדש בחדשו - מתי שיהיה ראש חדש, והוסיף לומר 'בחדשו' ר"ל בראש חדש עצמו ולא יעבור הזמן, וכן 'ומדי שבת בשבתו'. ובמצודת ציון: "חדש - כן יקרא ראש החדש, וכן 'מחר חדש". אבל רד"ק פירש אחרת: "והיה מדי חדש בחדשו - כמו מחדש לחדש".

ליום הגנר³⁴ (תהלים פא, ד). וכן 'וְאֶחָרֵי כֵן עֲלַת תְּמִיד וְלַחֲדָשִׁים וְלְכָל מוֹעֲדֵי ה' הַמְקַדְּשִׁים" (עזרא ג, ה), ועוד כיוצא באלו.

מן הפסוקים הללו ועוד נראה ש'חודש' סתמא יכול להשתמע ראש חודש או חידוש הלבנה. כמו כן על הפסוק "הַחֲדָשׁ הַזֶּה לְכֶם רֵאשׁ חֲדָשִׁים" (שמות יב, ב) אמרו חז"ל שהקב"ה הראה למשה לבנה בחידושה ואמר לו כזה ראה וקדש (מנחות כט, ורש"י על הפסוק), ואם כן משמעות המילה 'חודש' בפסוק זה היא - הלבנה בחידושה. וכן כתב בספר יראים (סי' קג, ובחלק מהדפוסים הוא סי' רנט): "מניין ש'החדש הזה' בחדש לבנה מייירי, ולא בחדש חמה? מדקתני כזה יהיו רואים ומקדשים, ואיזהו פעמים נראה ופעמים אינו נראה? הוי אומר זה לבנה. ועוד, מדכתיב 'חדש' משמע דבר המתחדש ואיזו? זו לבנה".

מסקנה

מקורה של המילה חודש הוא בחידוש הלבנה: "מלת החדש חצובה מחודש ואינה ראויה לומר אלא על חודש לבנה בלבד המתחדשת בו" (רבי אברהם בר חייא, ספר העבור, מאמר ב שער א, עיין שם בהרחבה).

למילה 'חודש' במקרא שתי משמעויות עיקריות: 1) פרק הזמן שבין חידוש לבנה לחידוש הבא שלה. מכאן מושאלת המילה ומשמשת גם במשמעות של שלוש יום, מיום ליום (ולא כחודש אחד מחודשי השנה). 2) הלבנה בחידושה, ומכאן נגזרת משמעות נוספת - ראש החודש (עיין ספר העבור שם)³⁵.

גם בלשון חז"ל מצינו שימוש במילה 'חודש' במשמעות של הלבנה הנראית לאחר חידושה, ששינו במשנה: "אב ובנו שראו את החודש ילכו", "מי שראה את החודש ואינו יכול לילך" (ראש השנה פ"א מ"ז ומ"ט; ועיין ערך ערך חודש).

כאשר נאמר במקרא באופן סתמי 'חודש' כציון תאריך אין לומר שתמיד הכוונה היא לראש החודש. לפעמים מן המקרא עצמו מובן שאין מדובר בראש החודש (כגון "אֲשֶׁר יִשְׁבוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּסֻפּוֹת פְּהָג בַּחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי", נחמיה ח, יד), ולפעמים מסורת חז"ל היא

34 כתב שם רש"י: "בחדש - בחדש הלבנה". וראב"ע: "תקעו בחדש - תחלת חודש הלבנה, כמו 'חדשיכם ומועדיכם' 'חדש ושבת'". הרד"ק: "תקעו בחדש שופר. בחדש - יום ראשון של חודש נקרא חודש, כמו (ש"א ב, יח) 'מחר חודש', כי בו נתחדש הלבנה, וכל החודש נקרא על שמו חודש, וכן כל החודש נקרא חודש על שם חידוש הלבנה".

35 לגבי מקרה מסוים יש מי שכתב שפירושו יכול להיות ראש השנה - עיין בספר טורי אבן למסכת ראש השנה (טו: ד"ה מכלל) ובשו"ת היכל יצחק (א"ח סימן נו).

שמכריעה שאין זה ר"ח ("המלך יושב בית החרף בחדש התשיעי ואת האח לפניו מבערת" - ירמיה לז, כב; מגילת תענית: ז' בחודש). מאידך, יש מקרים שבהם נראה מוכח מן המקרא שמדובר בראש החודש ("תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו" - תהלים פא, ד. עיין גם ויקרא רבה פכ"ט ו, ועיין יד שלמה במה שהקשה משם). על כל פנים, אין לקבוע כלל גורף בנידון.

מן התלמוד הקשו האחרונים מספר קושיות על הגישה שלפיה 'חודש' סתמא הוא ראש חודש. בעקבות הקושיה ממסכת גיטין (יז:), חילק רבי אליהו ישראל (קול אליהו), ש"מה שכתב רד"ק ז"ל היינו בלישנא דקרא, אבל בלשון בני אדם אין הדבר כן", ובלשון בנ"א אכן 'חודש' אינו דווקא ראש החודש. קושיות נוספות שהועלו הן מן הגמ' במס' פסחים (ו:), ובמס' שבת (פו:), שהוצרכה לדרוש גזרה שווה ממקום אחר ש'חודש' הוא ראש חודש, ולא למדה כן ממשמעות המילה.

נראה לסכם, שלדעת הרד"ק וראב"ע, היכן שאין סתירה ממשמעות הפסוקים עצמם או מן המסורת, אומרים ש'בחודש' הוא ראש חודש. מצאנו שראב"ע עצמו סייג את דבריו ובסופם העלה את האפשרות שלפי המסורת נהרג גדליה ביום ג' בתשרי, שכן כתב (זכריה ח, יח): "ובעבור שלא הזכיר ימי החדש יתכן להיותו בתחלת החדש... אם כן נהרג גדליה בראש השנה, על כן קבעוהו ביום השלישי, או קיבלו ככה מפני האבות הקדושים".

לכאורה, לא ברור אם יש חולק על גישת הראב"ע, ש'חודש' סתמא הוא ראש חודש היכן שאין מקובל אחרת. אפשר שכל המחלוקת לגבי יום רצח גדליה אינה נוגעת בפירוש המילה 'חודש', אלא בקיומה של מסורת על התאריך המדויק של הרצח (כפי שהובא לעיל מדברי צפיחית בדבש וספר יהושע). אולם באחרונים יש שכתבו שהמחלוקת היא בביאור המילה 'חודש', ומהרי"ק (שורש לא) חולק על גישת הראב"ע³⁶, ולדעתו אין הכרח לומר שהוא בראש חודש (ש"ת מעשה אברהם חיו"ד סי' נו, וש"ת כנסת הגדולה סי' נט). הועלתה גם ההצעה שזו מחלוקת אמוראים במדרש.

השלכה אפשרית על השלמת הצום כשיש ברית מילה

לסוגיה זו עשויה להיות השלכה הלכתית לגבי השלמת הצום. אם גדליה נרצח בא' בתשרי (או בב'), ייתכן שהצום ביום ג' בתשרי נחשב צום דחוי, ונפקא מינה שאם יש ברית מילה בצום גדליה, "בעלי הברית" - אבי הבן, המוהל והסנדק - אינם

משלימים את התענית, וכמו שנפסק בשו"ע (או"ח סי' תקנט סעיף ט) לגבי תשעה באב שנדחה: "ט' באב שחל להיות בשבת ונדחה ליום ראשון, בעל ברית מתפלל מנחה בעוד היום גדול, ורוחץ, ואינו משלים תעניתו, לפי שיום טוב שלו הוא". וכתב שם במשנה ברורה (סי' לה): "אבל אם חל מילה בט"ב שלא נדחה - צריך להשלים התענית. ולא דוקא בט"ב, דה"ה בסתם תענית שגזרו הצבור או בכל ד' צומות, אם לא היו דחויין צריך להשלים. וכן הדין לענין חתן ביום חופתו".

הט"ז (סי' תקמט) דן בזה ופסק להחמיר:

הב"י הביא דברי רי"ו ח"ל: 'ג' בתשרי שבו נהרג גדליה אמרו בר"ה נהרג ונדחה תעניתו ליום חול, עכ"ל. ולפי"ז היה נראה דאם יש מילה בצום גדליה דאין בעל הברית מתענה עד הלילה, כמ"ש בסי' תקנ"ט בעל ברית אינו משלים בט"ב שחל בשבת ונדחה ליום א' לפי שי"ט שלו הוא - ה"נ נימא כן בצום גדליה. וי"ל דשאני התם, דנראה לכל הדחייה בזמנינו, דאנו רואים שעיקר התענית של ט"ב חל בשבת אלא שנדחה, על כן נשתנה דינו; משא"כ בצום גדליה, דפעם הראשון דחוהו וגזרו להתענות ביום ג' לעולם, חל הגזירה לעולם בשוה, ואין נראה לנו הדחייה.

ואילו בספר ראש יוסף, לרבי יוסף אישקאפה, הכריע לקולא:

וכפי זה נראה דבעל ברית שחל שמיני שלו בצום גדליה יכול לאכול מן המנחה ולמעלה כדין ט' באב שחל בשבת ונדחה, דלא עדיף מיניה. ואולי דשאני הכא, דביום זה הוקבע מתחילה, מה שאין כן בט' באב. אבל מה שכתבתי מעיקרא נראה עיקר, כיון שאינו ביום שאירע בו הפורענות...

ובספר מטה אפרים (סי' תרב אות ג ובאלף למטה שם) ג"כ כתב להקל על פי זה, אלא שסייג זאת וכתב שאין להקל אלא למי שקשה עליו התענית, מפני סברת הט"ז.

ונראה שדעת רוב האחרונים להחמיר בזה, וכמסקנת הט"ז. כ"כ אחרונים רבים (עיין יד אהרן ושולחן גבוה בסי' תקמט, עיין גם ישועות יעקב סי' תקנט ס"ק ה, ועוד). וכך הובא בביאור הלכה:

כתב הריטב"א בסוף תענית: חתן שחל אחד מארבעה צומות בתוך ימי שמחת לבו - מסתבר לי שהוא חייב להתענות בהם... ואין סתירה מזה להא דמבואר בסימן תקנ"ט דבעל ברית מתענה ואינו משלים, אף דגם הוא רק יו"ט של יחיד - התם הטעם משום דנדחה. ונפקינן מדברי הריטב"א אלו דס"ל

צדום גדליה אינו נקרא תמיד בשם נדחה, וכסברת הט"ז, ודלא כהראש יוסף שהובא בשע"ת.

וכמסקנת הט"ז וביאור הלכה הכריע בכף החיים (תקמט ס"ק ה), בילקוט יוסף (מועדים עמ' תקכח בהערה) ועוד. הכרעה זו היא משתי סיבות:

האחת - שכיוון שנקבע הצום ליום ג' זהו מועדו, וגם אם הרצח אירע ביום אחר אין הצום נחשב לדחוי (כפי שכתבו הט"ז, יד אהרן ועוד).

והשנית - יש מי שכתב שדברי רבנו ירוחם עצמם, שהרצח אירע בר"ה, דחויים הם מכוח פשט הגמ' והראשונים שהביאו בסתמא שהרצח אירע ביום ג', ומכוח דברי הסדר עולם (כמובא לעיל), וכבר "שאגו כפירים על עיקר דברי רבנו ירוחם" ועל כן אין לפסוק כמותו (הרב עובדיה יוסף, קול סיני תמוז ה'תשכ"ד עמ' 279 הע' 5, ומובא גם בילקו"י שם. וכבר נפסק בן בשו"ת התעוררות תשובה ח"א סי' קב. ע"ע ישועות יעקב סי' תקנט ס"ק ה, וכן כף החיים סי' תקמט ס"ק ה).

לאור הכרעת הפוסקים להחמיר הפטיר הרב מאיר מאזוז (אור תורה אלול ה'תשנ"ג, סימן קעט): "ובזה ניחא שאם חל ג' בתשרי בשבת צמים למחרתו, ובעלמא קי"ל שאם חל יום יארצייט ב"ח ולמחרתו היה שבת, כיון שנדחה פעמיים נדחה לגמרי כמבואר בכה"ח סי' תקס"ח אות צ"ג וצ"ו ע"ש".

סיכום

בפסוקים לא נאמר התאריך המדויק של הרצח, אלא החודש בלבד. נחלקו הדעות אם המעשה היה ביום ג' בתשרי, ועבר התאריך במסורת; או שהיה בא' בתשרי, ראש השנה, ש"בחדש השביעי" פירושו בראש החודש, והתענית נדחתה ליום חול. יש גם דעה שהרצח אירע ביום השני של ר"ה, ב' בתשרי.

מפשט דברי התלמודים והסדר עולם משמע שהמעשה אירע ביום ג' בתשרי. אך האחרונים תירצו, שכיוון שהצום נקבע ביום ג' היחס אליו הוא כאל יום הרצח עצמו. האחרונים דנו מדוע לא נקבע הצום ביום ב' בתשרי כשהיה ר"ה יום אחד, והוצעו לכך מספר תירוצים.

עם זאת, דברי הברייתא בסדר עולם חד משמעיים, ואף שהוצע להם תירוץ, הוא דחוק, ויותר נראה שלש"ע הרצח עצמו היה ביום ג' בתשרי. באחרונים יש מי שהציע לומר שאלו "מדרשות חלוקים", ושיש מקור במדרש לכך שהרצח היה בראש השנה, אלא שמדרש זה אבד.

בעל דברי שאול הציע לתרץ את הקושיות, שהכאת גדליה אירעה בראש השנה, כדברי רבנו ירוחם, אך מותו הסופי היה ביום ג'.

מקורה של המילה 'חודש' הוא בחידוש הלבנה, ומזה התפתחו משמעויות נוספות - ראש החודש, ופרק הזמן שבין ר"ח לר"ח. לפעמים משמעות המילה חודש במקרא היא ראש החודש, אבל יש מקומות שברור שאין זה פירושה. מכאן נחלקו הדעות שלעיל, האם לפרש "בחדש השביעי" בראש החודש, או שאין להכריע מלשון הכתוב.

האחרונים דנו האם לשיטת רבנו ירוחם, שהרצח אירע בראש השנה והתענית נדחתה, יש לצום גדליה גדר של צום נדחה, ובמקרה של ברית ביום הצום אין בעלי הברית משלימים. יש מי שציידד להקל, אבל מסקנת רוב האחרונים להחמיר, משתי סיבות: א) כיוון שקבוע הצום ביום ג' זהו זמנו ואין לו דין של צום דחוי. ב) מדברי התלמוד משמע שהמעשה היה ביום ג' עצמו ולא בראש השנה.

